

50000 =

крив.

63.3(чукр)6/
9(с2)
с88

Л. Студьонова
Я. Ковалець

Заклинання сліду

В. Атаманюк

Л. СТУДЬОНОВА, Я. КОВАЛЕЦЬ

ЗАКЛИНАННЯ СЛІДУ

**(Начерки про антифашистське підпілля
у Чернігові)**

12

Поверніть книгу не пізніше
зазначеного терміну

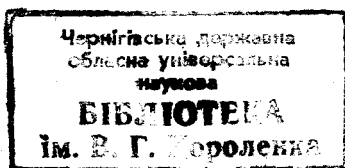
63.3(4укр)6/
9(с2)
С88

Л. СТУДЬОНОВА, Я. КОВАЛЕЦЬ

ЗАКЛИНАННЯ СЛІДУ

(Начерки про антифашистське підпілля
у Чернігові)

950280

Скільки різних суперечливих розмов точиться про Чернігівське антифашистське підпілля, скільки всіляких версій будується. Є й такі, що зовсім заперечують існування підпільних груп і організацій. Але вони були. Про це свідчать архівні документи, спогади учасників, очевидців. Саме на цих достовірних даних побудована книга Людмили Студьонової і Якова Ковальця «Заклинання сліду».

Вона не претендує на вичерпний показ безкомпромісної боротьби чернігівців проти ненависного ворога. Тим часом написана гостро, полемічно й з використанням ретельно перевірених подій і епізодів тієї окупаційної пори. Книга стане корисною і потрібною усім, кому небайдужа грозова історія нашого народу.

ВІД АВТОРІВ

Зауважимо: це книга не про якісь містичні ворожіння і таємничі знахарства, не набір закликальних формул для впливу на людей і навіть на богів, не розповіді про жаданих і популярних, справжніх і несправжніх екстрасенсів.

Але подумаймо, уявімо себе бодай на деякий час у Чернігові періоду фашистської окупації тих сорокових років (хоча не дай, боже, уявити) не безсловесними підневільними рабами під п'ятою чужинців, а людьми, що борються з ними, що стали підпільниками.

Кожен їх крок — між життям і смертю. І хіба кожен з них, виконуючи завдання підпільного комітету, не промовляв подумки заклинання сліду, бодай на мить, на хвилину, на годину, на день, щоб його намірів і дій не прочитав заповзятливий есесовець чи фашистський посіпака. Це було незвичайне заклинання сліду, повністю, до остатку віддане на олтар незалежності рідного народу. Доля уберегла чимало чернігівських підпільників від страти, але багато тих, що потрапили в фашистські лабети, було жорстоко катовано і страчено.

Робота над книгою розпочалася іще в сімдесятих роках. З року в рік ішов пошук матеріалів, ретельно вивчалася дуже складна ситуація в Чернігові за часів фашистської окупації. На жаль, до багатьох документів про окупаційний режим шлях був закритий. Це створювало додаткові труднощі.

Відомо, що напередодні загарбання гітлерівцями Чернігова, у ті лічені дні і тижні, міськком партії докладав багато зусиль по організації підпільних месницьких груп у місті... Був створений підпільний обком партії.

В дуже нелегких трагічних умовах починалася месницька діяльність чернігівців. Перші зв'язкові підпільного обкому партії потрапили до рук фашистів і загинули в катівнях. Але

Чернігів боровся з ворогом. Місцеві підпільники створювали окремі групи, встановили зв'язок з розвідгрупою Червоної Армії, якою керував К. С. Гнідаш (Кім), із антифашистськими організаціями місцевих концтаборів. Підпільники вели агентурну розвідку, брали участь у диверсіях на залізниці, автошляхах. Наша робота — лише окремі начерки про той трагічний, але і героїчний період у житті 1300-літнього міста над Десною.

Ми завдячуємо всім, хто допомагав нам збирати матеріал. Це працівники архівних установ, науковці, письменники, ветерани Великої Вітчизняної війни. Вдячні колишнім організаторам партизанського і підпільного руху на Чернігівщині О. Ф. Федорову, Ф. І. Короткову, І. І. Красильникову та І. І. Водоп'яну, працівникам архівів Н. Я. Філіпській, В. Д. Фальчевській, Е. М. Філашинівій, доктору історичних наук Д. Ф. Григоровичу і кандидату історичних наук В. М. Половцю, письменникам Б. С. Гусєву, М. С. Шеремету, Л. Н. Горлачу, С. П. Реп'яху, ветеранам Великої Вітчизняної війни М. Н. Павленку і М. О. Домницькому.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

— Чи маєте ви зв'язок з чернігівськими працівниками Федоровим і Костюченком з питань підготовки до боротьби в тилу ворога? — запитував М. С. Хрущов на початку осені 1941 року у члена Військової Ради Південно-Західного фронту М. О. Бурмистренка.

— З чернігівськими товаришами зв'язок постійний, — відповідав Бурмистренко. — Сьогодні у мене були Костюченко і Петрик. Федоров виїхав у розташування 40-ї армії. Я його послав туди для того, щоб він шляхом засилання людей у тил противника встановив зв'язок з партизанськими загонами. Мені стало відомо, що працівники, які знають місця схованки нашої літератури, листівок, продовольства для партизанських загонів, які діють на півночі у чернігівських лісах, у паніці повтікали та опинилися в тилу нашої Червоної Армії. Товариші, котрі зобов'язані були керувати партизанським рухом, також відійшли разом з військами Червоної Армії. В тилу у ворога залишився секретар обкому партії Попудренко, але, як я з'ясував, йому не залишили ані зв'язку, ані явок, ані вказівок про місця закладання продовольства і листівок для партизанських загонів. Нещодавно я був у Чернігові, коли я їхав у 5-ту армію. Чернігів згорів майже повністю. Під час бомбардування міська чернігівська влада у паніці втекла, кинувши місто. Голова міської Ради сам втік до Харкова і наказав кинути місто загонам ППО та іншим працівникам. Чернігівський обком прийняв рішення видати цього типа суду трибунала. Військовий трибунал виніс вирок: розстріл. Сьогодні Військова рада фронту затвердила це рішення.

— Правильно зробили з чернігівськими дезертирами, — підсумовував М. С. Хрущов, — Треба винних покарати за погану організацію підготовки дій партизанів у Чернігівській області.. (1).

Хто знає, як було покарано тих винних, як достеменно оберталися вони у страшній круговерті фашистського засилля. Та й не будемо робити наголос на тих чернігівських малодухах. Не вони робили історію. Прикро тільки, що правда приходить до нас так пізно. Адже про цю розмову Хрущова і Бурмистренка саме перед окупацією Чернігова ми дізналися цими роками.

Звичайно, ця розмова не проливає усього світла на ті чернігівські події. Але дає багато для роздумів. Водночас не тре-

ба сприймати її однозначно. Бо і Хрущов, і Бурмистренко із їх інструкторами та інформаторами не могли знати всієї обстановки. Адже це безсумнівний факт, що Чернігівський міськком партії на чолі з Ф. І. Коротковим дуже багато зробив для організації підпілля у Чернігові. Однак так сталося, що за рішенням підпільного обкому партії з конспіративних міркувань Коротков вирушив у південні райони області для подальшої організації підпільної роботи.

І саме в цей час голова міської ради, як інформує Бурмистренко, в панічному страхі утікає з Чернігова. І не тільки він один. А й оті інтенданти, які знали, де закладались продовольчі бази для сформованих загонів партизан.

Зрозуміло, як нелегко було організувати ці загони, а тут іще такий продовольчий удар. Та народні месники і підпільники доклали усіх зусиль, щоб якомога швидше підняти на боротьбу з ворогом. І вже з перших днів окупації Холминського і Добрянського районів там діяли загони І. Водоп'яна, Г. Артозеева та інші окремі групи, які пізніше влилися у з'єднання. Не занепавав духом і Микола Микитович Попудренко, який був позбавлений будь-якого зв'язку і підготовлених у Чернігові явок. Все це він буде налагоджувати пізніше, коли введе у північні ліси Чернігівщини Добровольчий партизанський загін з Чернігова.

А що ж було у п'ятій армії генерала Потапова, куди, будучи на Чернігівщині, їздив Бурмистренко? Над нею звучувалося кільце оточення. Відомо, що Г. К. Жуков наполягав перед Сталіним відвести війська від Києва і здати столицю України, щоб врятувати людей. Однак Верховний не пристав на цю думку. В кінці серпня 1941 року Г. К. Жуков надіслав Сталіну телеграму з пропозицією врятувати Чернігів, інакше для фашистів відкриється вільний шлях на Москву. Однак Сталін відхилив і цю пропозицію.

Командування Південно-Західного фронту втратило будь-які зв'язки із штабом п'ятої армії, який знаходився у Чернігові. І. Х. Баграмян, М. О. Бурмистренко, інші штабні офіцери виїхали сюди для встановлення цих зв'язків. Генерала Потапова вони відшукали у палаючому місті на території Єлецького монастиря.

Маршал Будьоний майже переконав Кирпоноса зробити перший крок до того, щоб залишити Київ. Але тут зателефонував Сталін, і командуючий Південно-Західним фронтом змушений був дати слово триматися до останнього. Після важких

роздумів маршал Тимошенко, тодішній нарком оборони, віддав І. Х. Баграмяну усне розпорядження для М. П. Кирпоноса: здати Київ. Однак Михайло Петрович не повірив цьому і вимагав письмового документа. А так, як його не було (маршал Тимошенко боявся, що Баграмян може не доїхати до Кирпоноса, і тоді цінний папір потрапить до німців), Кирпонос наказав військам не припиняти бойових дій.

20 вересня 1941 року у урочищі Шумейково генерал Кирпонос, його найближчі соратники пішли в свій останній бій із солдатами і загинули разом з ними. Генерала Потапова німці захопили у полон.

* * *

Все далі і далі на схід відступали рештки п'ятої армії. Разом з відступаючими батальйонами, допомагаючи пораненим та евакуйованим жінкам і дітям, супроводжуючи залишки телефонної станції, на якій він працював, ішов чернігівський юнак Шура Михайленко. Кілька днів тому, 9 вересня, фашисти захопили Чернігів. А на другий день місцеві жителі читали розвішений на стовпах наказ коменданта міста капітана Ван Спанкерена, в якому говорилось: «З нинішнього дня я прийняв командування містом і околицями. Комендатура буде усіма засобами турбуватися про спокій і порядок. Грабіжники будуть негайно розстріляні. Суворо забороняється заходити в чужі будинки і на чужі земельні ділянки. Починаючи з 19.00 до 5.00 годин приватному населенню забороняється знаходитися поза своїми квартирами. Виняток може бути для працівників підприємств першої необхідності. З 10.00 до 5.00 забороняється запалювати світло. Дійсний тільки німецький літній час. Зброя, всякого роду бойові припаси, вибухові речовини, військове спорядження, оснащення служби зв'язку треба негайно здати в місцеву комендатуру. Сюди ж повинно бути заявлено і всякого роду автотранспорт. Хто сприяє укриттю військовослужбовців Червоної Армії, комісарів і діячів партії у формі чи у штатському платті — будуть каратися смертю. Всякого роду державне і громадське майно належить нині німецьким властям. Директори, завідувачі, уповноважені і службовці заводів, складів, млинів, майстерень і т. п. повинні негайно з'явитися в місцеву комендатуру. У випадку втечі начальників вищезгаданих підприємств повинні з'явитися їх заступники. Комендатура прийме всіх заходів для

того, щоб усі підприємства як можна скоріше почали свою роботу. Комендатурою призначається місцеве управління, до якого звертатися з усіх цивільних питань. Розпорядження міського управління належить безумовному виконанню.» (2).

Цей наказ дуже вразив Олександра. Бач, як взялися хазяйнувати окупанти, вогню б їм під ноги, думав Михайленко. А ще дуже закарбувалися йому в пам'яті дні 23 і 24 серпня, коли фашистські літаки бомбардували Чернігів. На його очах рушилися театр, приміщення міліції, вийшла з ладу електростанція, запалав, як свічка, поштамт, був порушений телефонний і телеграфний зв'язок.

Після тих бомбардувань він прийшов на міжміську телефонну станцію, де працював парторгом. Треба було робити демонтаж станції і обладнання передати армійським підрозділам.

Так і зробили. Деякий час Михайленко був з військовими. Дійшов на кордон з Сумщиною. Пора уже й повертатися назад, у Чернігів. Пригадав розмову у міській партії з Ф. І. Коротковим. Це його, Михайленка, було рекомендовано для підпільної роботи. Він згодився. Запропонували підібрати групу. Назвав секретаря комсомольської організації міжміської телефонної станції Варвару Кирюшу, потім — товариша по роботі Андрія Берегелю, надійну людину. А ще — Олександра Шкарубубу...

Запитали тоді у міській партії, чи одружений. Так. Дружина разом з батьком і матір'ю евакуювались. Він — один.

Попрощався із військовими і повернув назад. По дорозі біля Чапаєвки зустрів партизанів із загону Семенченка, колишнього секретаря Золотоніського райкому партії. Довелося на деякий час тут затриматись. Став справжнім партизаном, розвідником. Перебував у загоні до тих пір, поки не припинився рух німецьких військ.

— Пора вже мені до Чернігова. Спасибі за партизанський затишок і довір'я. — Так звертався до командира загону Михайленко, коли виконав чергове завдання з розвідки. Семенченко не здивувався такій заяві Олександра, який ще під час першої зустрічі розповів йому про роботу, що чекала на нього в окупованому Чернігові.

— Тільки як будеш з документами, партійним і червоноармійським квитками? З ними ти не дійдеш до свого Чернігова.

— Зашию у куртку.

— Е-е, не діло говориш. Давай залишай все у нас, а ми тобі видамо наш документ.

Шура завагався. Як можна віддати свої документи? Семенченко відчував, розумів молодого партизана. Все-таки переконав. Після війни документи повернуться до нього, аби живими залишитись.

Шурі ледве минуло тоді двадцять п'ять років. Народився він на Харківщині в сім'ї робітника. В тридцять другому переїхав з батьками у Чернігів. Тут, як і батько, обрав професію зв'язківця, працював після школи на телефонній станції, заочно навчався в Одеському інституті інженерів зв'язку. В тридцять сьомому призваний у армію, був механіком швидкодіючих апаратів. Служив на совість, з повною віддачею. Знадобились тут йому попередня цивільна робота, навчання у вузі. Він вирішив самостійно сконструювати польовий телеграфний комутатор. І це йому вдалося. Одержав заслужену подяку від високого командування. Михайленкові було присвоєно звання «Відмінник РСЧА». В армії вступив у партію.

До нападу фашистів він устиг добряче спробувати пороху. Це було в боях на Західній Україні, воював проти білофінів на Карельському перешийку Північно-Західного фронту.

В 1941 році Шура Михайленко був демобілізований, повернувся в Чернігів, став працювати інженером на міжміській телефонній станції, де був обраний секретарем партійної організації. А далі війна, пропозиція міськкому партії...

Він повертався у Чернігів, де уже були німці. Треба зустрітись із людьми, підготовленими для підпільної роботи, перевірити явочні квартири. Обминав великі дороги, де стояли німецькі пости, йшов глухими стежками, через переліски, болота.

В кінці грудня 1941 року Михайленко крокував вулицями Чернігова. Це було його й не його місто. Білий сніг, що падав з похмурих небес, не міг сховати страшних руїн.

Людина, на яку розраховував Шура, відмовилась від співробітництва. «Добре, що чесно сказав», — думав Михайленко. А ось будинок № 12 по вулиці Нерановича. Тут була явочна квартира Лідії Юрченко. Будинок стояв на околиці, мав два

виходи, один з яких вів до Стрижня. Річечку можна було в разі потреби перейти бродом і сховатись в густих чагарниках.

Михайленко постояв біля дверей, хотів уже постукати. І в ту ж мить у вікні майнула тінь. Почекав кілька хвилин. В будинку хтось був. І тоді Шура постукав. В коридорі почулися швидкі кроки. Двері нарешті відчинилися. На порозі, ховаючись у селянську хустину, стояла дівчинка років п'ятнадцяти. Темрява повністю ховала Шуру, тому маленька хазяйка спитала:

— Хто тут?

— Це ти, Тамара? — відгукнувся Михайленко.

— Так, — невпевнено відповіла вона. — Хто ви? Я не бачу вас.

— Мене звать Шура. Батько вдома? Поклич його.

— Заходьте.

В кімнаті ледь мигтіла гасова лампа. Не скидаючи хустину, Тамара сіла на диван. Шура примостився на стільці.

— Батько вдома? Ти так і не відповіла на моє запитання.

Дівчинка знизала плечима, із-під лоба подивилась на Михайленка.

— Я не знаю, де мій батько. Про маму теж. У мене були канікули в піонертаборі. Звідси — далеко. Потім нас бомбили з літаків. Ми всі дуже злякалися. Вбито нашу піонервожату. Почалась паніка, і ми розбіглися. Коли я прийшла додому, тут вже нікого не було. Весь час я чекаю, коли прийде мама. Тато воює, він в армії, я знаю...

Шура погладив дівчинку по голові.

— Так, звичайно, — сказав він, — батько твій зараз у Червоній Армії, б'є фашистів, а мама обов'язково повернеться. Томочка, ти, напевно, зголодніла?

— Ні, ні, — захвилювалася вона. — У нас у погребі були припаси. Я їх економно використовую. Інколи міняю одягу на базарі.

— Правду говориш? Я ж товариш твого батька. Зі мною можна відверто.

— Нічого від вас не ховаю. Якщо мені буде погано, я вам обов'язково скажу. Тільки, де вас знайти?

— Буду приходити до тебе. У мене є відомості, що батько твій може повернутися. Він мені дуже потрібен.

— Правда? — зраділа Тамара. — Звідки ви знаєте?

— А друзі все один про одного знають, — посміхнувся Шура. — Знаєш, я дуже вірю твоєму батькові. Він дав слово чекати на мене.

* * *

Вулиця Будьонного потопала в снігу. Високо піднімаючи ноги, Шура наблизився до будинку Кирюш, що стояв у глибині саду. Легкий морозець обсипав дерева сріблом, і все навкруги здавалось нереальним, наче казковим. Шура постукав у вікно. З'явилося обличчя Марії Кузьмівни. Впізнала.

В хаті було тепло. Тільки зараз Шура відчув, як хоче їсти. Олександр Кирилович сказав дружині:

— Нагодуй хлопця.

Олександр Кирилович палив самокрутку і швидко, схвильовано говорив, доповідав обстановку:

— Я хотів ось що сказати. Радіоприймач Варвара сховала в сараї. Там вибухівка, пляшки із запалювальною рідиною.

Шура тепло усміхнувся старому. Яке щастя, що він не помилився в цих людях. Згадав, як з Коротковим обговорювали кожну кандидатуру. Тоді Федір Іванович запитував:

— Можете назвати надійних людей для підпілля?

— Перш за все — секретар комсомольської організації нашої станції Варвара Кирюша. Вона з робітничої сім'ї. Її батько дорожний майстер.

Наступного дня Коротков викликав їх до себе. Варя Кирюша прийшла із своїм немолодим вже батьком Олександром Кириловичем. Він здогадався про мету виклику. Прибув поручитися за дочку.

— Ми з матір'ю будемо поруч, допоможемо, коли що, — говорив він Короткову. — І нашим будинком можете користуватись.

Так до складу підпільної групи ввійшли дванадцять чоловік — комуністів, комсомольців, безпартійних. Конспіративні квартири визначилися по вулиці Будьонного, 2, в будинку Олександра Кириловича Кирюші, по вулиці Леніна, 4, де мешкав Олександр Володимирович Шкаруба і в будинку Лідії Юрченко по вулиці Нерановича, 12.

Нарешті діждалися Варі. Вона мовчки кивнула головою — віталася. Шура посміхнувся їй.

— А вас тут шукали, — почув він її голос.

— Хто? — Шура здивовано подивися на дівчину.
— Пам'ятаєте Нехаєвського? Двічі до нас приходив. Він тепер німцям служить. Сказав, щоб ми сповістили про вас.
— Давно це було?
— Днів п'ять, напевно.
— Значить, не можна мені більше у вас затримуватись. Спасибі вам за все. За те, що чекали. Будемо працювати. Бережіть себе. Я скоро дам про себе знати.
— Куди ж ти в ніч? — захвилювався батько Варі. — Вже комендантська година.

— Нічого, я буду обережним. Піду туди, де колись була моя домівка. Там повинна бути одна людина.

Варя провела Шуру до хвіртки. Розповіла, що деякі підпільники пішли на фронт, що на явочні квартири ніхто ще не приходив. Потім стояла до тих пір, поки темрява не поглинула хлопця.

«Ну що ж, будемо починати», — думав Михайленко, сподіваючись на зустріч з Матвієм Євстафовичем Дзюбенком, добрим сусідою і другом батька, колишнім моряком Балтики.

* * *

Але сам Дзюбенко зустрів його з осторогою:

— Навіщо ти сюди прийшов? Раз я впустив тебе до себе в дім, то повинен знати, хто ти зараз. Старе не береться до рахунку.

— А, може, ви помиляєтесь, дядьку Матвію. Ось ви, наприклад. У мене немає сумнівів...

— Зараз не про мене мова. Адже ти партійний. Тебе в місті багато хто знає. Навіщо ти тут?

— Навіщо, питаєте? Скажу відверто. За завданням міському партії я прибув сюди. Ось так.

— Значить, підпільник.

— Так, дядьку Матвію.

— А люди є?

— Скоріше, були. Залишилась тільки одна надійна сім'я. Не буду сидіти, склавши руки.

— Так, — зітхнув старий, а потім тихо так розсміявся: — А я, грішний, спочатку погано про тебе подумав. Ти вже вибач. Час такий. Тут у мене син Анатолій вирішив з окупантами боротися своїми силами. Малював карикатури і підписував їх віршами. Хтось побачив, як він ночами розклеював

листівки, і доніс на сина. Господи, як вони його побили! Ми з матір'ю не сподівались, що хлопчина виживе. Їхній начальник у пенсне попередив мене, що вони простили на перший раз, тому що молодий, дурний, а вдруге повісять. От і все. — Матвій Євстафович підійшов до вікна і поправив ковдру, навішену на нього. — Світомаскування: чорти б його побрали. Скажи, Шурка, ти мені дійсно віриш?

— Я вже сказав, дядьку Матвію. Інакше б не прийшов до вас.

— Я ж безпартійний.

— Нічого. Говоріть, що надумали.

— Зрозуміло, — тобі потрібні надійні люди.

— Саме так.

— Я працюю в міськуправі виконробом. Хлопці у мене чесні. Думаю, тобі треба влаштуватися до нас на роботу. Начальство мені довіряє. Там придивишся до людей.

— Який з мене будівельник, адже я зв'язківець.

— Це так. Однак тобі обов'язково треба працювати. Вони ввели загальну трудову повинність. А перевірки всякі? Ні, ти повинен працювати з нами.

Із спогадів жителя Чернігова, учасника Великої Вітчизняної війни Миколи Олександровича Домницького

— Само розпочали будувати завод «Б» важкого машинобудування, а тут — війна. Ми споруджували житловий майданчик заводу «Б» біля музфабрики. Сашко Садовий працював з нами, тільки у другій бригаді. Окупація. Боляче згадувати. Мій брат Олексій тоді служив у Бродах Західної України. І ми з ним в один день повернулись додому*. Все зруйновано, зплюндровано. Багато людей з міста у села подались. А ми з Олексієм накрадемо з пожарища заліза, наклепаємо заслонок та й на село — продукти добувати. Потім ми мусили влаштовуватися на роботу. Влаштувались в німецьку ремконтору. Начальником санмонтажу була Беклемішева. Бригадиром — Васильков. А потім влились Матвій Євстафович Дзюбенко, Сашко Садовий, Андрій Бичек. Обое вже бригадирами. Сашко був жвавим і вдумливим. А Андрій нагадував

* М. О. Домницький — боєць 187 стр. дивізії. Потрапив в оточення. Спогади подаються із збереженням мови автора.

артиста Леонова. Слюсарі були, два брати, німці за національністю Іван Іванович та Франц Іванович Гени.

Після того, як німців розгромили під Сталінградом, німці об'явили траур. А хлопці наші німцям показали догори руки, мовляв Паулюс здався. Німці: «Це, туди їх разтуди, радіо слухають?» Чи не Садового це робота? Він може сказати і не промовитись. З нами був Максимов, працював у секретній частині, здається міськради. Німці про нього довідались і посадили. Довго сидів під слідством, а потім розстріляли. Казала Беклемішева, що німці цікавились, чого він не пішов у партизани. А я тоді з хлопчиками займався по демонтажу. Розбирали непотрібні мережі. Зі мною були хлопчаки: Микола Волкович, Дорошенко, Юрко Молчанов, батько хірург, після війни помер, та Сергієнко, здається, Анатолій. Цікавий був хлопчина Сальников. Оце німця матюгає по чим попало, тут же і сміється. А німець не петрає, та й собі сміється.

Матвій Євстафович щось Беклемешеву не схвалював. Беклемішева нас умовляла, що як німці мають утікати, то щоби ми у підвалах ховались. Видавала себе за патріотку, куди-и-и. Як спеціаліст вона, видно, мілко плавала, а у німців була в довір'ї. Вивчила німецьку і володіла краще, ніж їхня перекладачка. І раптом вона зникла. Та одного разу жінки її побачили на базарі: «А казали, що ви у партизанах». Після цього вона ніби крізь землю провалилась. А згодом Сашко сказав, що Беклемішева виявилась провокатор. Все добивалась, мовляв, по завданню ЦК партії повинна зустрітись із Федоровим. А з ним не так просто. Там її розстріляли.*

* * *

Ще здалеку Матвій Євстафович побачив своїх хлопців: довгий і худий Сашко Садовий, маленький і рухливий Андрій Бичек, мовчазний Мишко Терентьев, завжди спокійний Гриць Маркін.

— Здорово, хлопці! — Дядя Матвій намагався бути суворим. — До роботи. А то ефрейтора це не задовольнить.

Через годину прибув ефрейтор-наглядач. Цього разу залишився задоволений роботою бригади. Відвів у бік Дзюбенка і дав пачку цигарок. Жестом показав — на всіх.

* Провокатор І. А. Беклемішева за наказом К. С. Гнідаша розстріляна 1943 р.

Коли ефрейтор пішов, старий не поспішав роздавати цигарки. Він сів на підвіконня і боляче вигукнув:

— Але вірю, прийде Червона Армія і запитає про наші справи в тилу ворога. І що відповімо? Будували німцям госпіталі, водогін? Цветущою життя для них створювали?

— Навіщо ви так? — образився Андрій.

— А хто ж ми такі?

— Ви самі в друзі до ефрейтора набиваєтесь, цигарочки у нього одержуєте, — не втримався Маркін. Матвій Євстафович, здається, не зреагував на ці слова і продовжував: — Я знаю вас, якими ви були до війни. Хороші хлопці, але якщо ви думаєте, що німці тут назавжди, то я з вами ні про що не говорив!..

— Знаєш, діду, все це вже набридло, — зупинив його Андрій.

— Зачекай, Бичек, — втрутився Садовий, — наш старий щось задумав. Може, знаєте, Матвію Євстафовичу, де партизани? — Дядя Матвій заперечливо похитав головою.

— Так в чому справа? — спитав похмурий Терентьев. — Перцю німцям завдати? Так ми це зробимо. Вірно, хлопці?

Матвій Євстафович радісно вигукнув:

— Ну і гарячі ви у мене! Значить, не помилився в вас. Добре, будемо говорити серйозно. Хочу познайомити вас з цікавою людиною. Звідти вона, від наших. Більшого сказати не можу. А тепер ось подарунок ефрейтора. Покуріть. І будьте обережні. Нікому ні слова.

З колекції мікрофотокопій документів
німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування частин вермахта

Час: Листопад 1941 р.

Місце: Чернігів — Ніжин і далі на схід;

Результат: 11447 чоловік перевірено,
2990 чоловік відправлено до таборів,
737 розстріляно.

Час: Грудень 1941 р.

Місце: район Чернігова і далі на схід;

Результат: 9500 чоловік перевірено на благонадійність,
1024 — відправлено до таборів,
926 — розстріляно... (2).

Шура повертався в дім даді Матвія, коли вже сутеніло. Цілий день ходив містом з надією відшукати кого-небудь із своїх. Але все даремно. На місці будинку, в якому він повинен був зустрітися з представником міськкому, була вирва від бомби. В квартирі Шкаруби теж нікого. Тільки Варя Кирюша підняла настрій:

— Наші розбили німців під Москвою! Розбили, ви розумієте? Тепер скоро перемога!

— Звідки ти знаєш? Хто сказав?

— А приймач сказав! Я сама чула. Зведення Радінформбюро ми з татом слухали. Він може підтвердити, — Варя кинулась у сусідню кімнату і повернулася з Олександром Кириловичем.

— Так, синок, це правда, — сказав він. — Ось ти скажи, швидко тепер війна скінчиться?

— Гадаю, недовго чекати залишилося, — посміхнувся Михайленко. А потім звернувся до Варі:

— Я зараз ось про що подумав. Ми знаємо про нашу перемогу під Москвою, а чернігівці? У них тільки ті відомості, які видають писаки з «Українського Полісся», що Москва незабаром буде під німцями.

— Але у нас немає своєї газети, — сказала Варя.

— Папір у нас знайдеться, олівець теж. Ти напишеш правду.

— Добре, — Варя відразу стала дуже серйозною. — Папір у мене єсть. Чорнило теж. Зараз ми з Вірою все зробимо. І рознесемо куди слід.

— Чудова ти людина, Варюшо, — сказав Михайленко і пішов з подвір'я.

В доброму настрої Шура відкрив двері кімнати дяді Матвія та його дружини Людмили Василівни. Глянув на них і зрозумів — трапилась біда. Однак розповів про новину, почуту від Варі. Нарешті, Червона Армія б'є ворога.

— Толя наш помирає, — заплакала Людмила Василівна.

Вранці хлопчина помер. Матвій Євстафович сховався до міськуправи і попросив дозволу поховати сина. Заступник начальника Михайло Зубрицький поспівчував дяді Матвію і запропонував допомогу.

Після похорону вони залишилися вдвох. Дядя Матвій відкрив старенького гаманця:

— Ось твій аусвайс.

— Звідки? — спитав Шура.

— Про це потім. А зараз ось що. Я хлопцям своїм сказав, що хочу познайомити їх з тобою.

— Ви у них впевнені?

— В одній бригаді до війни працювали. Я за бригадира був. Гадаю, свої хлопці. Візьмемо хоча б твого тезку, Садового. Робітник у третьому поколінні. Був на фронті, потрапив в оточення під Пирятином. З великими труднощами дістався до Чернігова. Тут у нього дружина залишилась. І уявляєш, ця жінка сказала, що я служу німцям, тому я для нього небезпечна людина. Але Сашко не повірив, він знав мене не перший день. Зустрілись, поговорили, стали разом працювати. У нього руки золоті. Андрюха Бичек! Заводний хлопчина. Брехати не вміє — відразу червоніє. Мій учень. Дуже пишається, що чоловік його двоюрідної сестри — полковник Червоної Армії. А Михайло Терентьев хоча і мовчун, але людина добра. Не любить довгих розмов, йому діло потрібно. Слюсар від бога. В його анкеті ще один плюс для нас. Сестра Михайла, Тамара, служить перекладачкою на залізниці. Добровільно не пішла, примусили. Не міг Михайло довго заспокоїтись. А Грицько Маркін прибився випадково. Він машиніст паровозу. До війни працював на станції Чернігів. Добрий знайомий Садового. Не побажав вести німецькі ешелони. Ось Сашко і привів його до нас. Здібний хлопчина. Навчився нашому ремеслу.

Дядя Матвій на якусь мить заглибився в себе, а потім продовжував розповідати:

— У Маркіна є дружок, теж залізничник. Комуніст. Прізвище його Іщенко і теж Грицько. Може, знаєш такого?

— Ні, а що за людина?

— Живе у Маркіна. Коли виходив з оточення, його поранено в ногу. Але тепер все позаду. Я був у нього. Поговорили, як водиться. Зараз він працює кочегаром у жандармерії. Гадаю, піде з нами.

— Треба обов'язково зустрітись з вашими хлопцями.

— А тому завтра підемо з тобою до пана Зубрицького. Впевнений, він виконає моє прохання, і ти будеш у нашій бригаді. А тепер іди спати.

950280

17

Чернігівська державна
обласна універсальна
бібліотека

БІБЛІОТЕКА

ім. В. Г. Короленка

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Михайленко хвилювався. А раптом старий перебільшує? Вартовий продивився аусвайс і пропустив у приміщення центрального торговельного товариства.

У підвалі, куди Шуру привів Дзюбенко, працювало кілька чоловік. Схилившись над батареєю парового опалення, вони про щось сперечалися.

— Гей, хлопці! — вигукнув дядя Матвій. — Приймайте новачка. Шурко кличуть.

Першим заговорив Андрій Бичек. Приховуючи посмішку, він запитав:

— Дядьку Матвію, цей хлопець — та сама цікава людина, з якою ви хотіли нас познайомити?

— Це так. Знайомтеся. Після знайомства — зразу до діла.

Михайленко запропонував надалі підшукувати нових людей для підпілля. А ще — зброя, розвіддані, саботаж, диверсії і зв'язок з партизанами.

— Так, — вигукнув Андрій Бичек, значить, тепер я виконаю свій план.

— Тільки без анархії, — затурбувався дядя Матвій. — Кажі, Андрію, як на духу, що задумав.

— Пам'ятаєте, на тому тижні ви посилали мене в інститут Воровського. Там я побачив наших військовополонених. — Їх п'ятеро виснажених людей, котрих німці розстріляють. Тоді я вирішив, що допоможу їм втекти. Я все обдумав.

— Послухай, — до нього підійшов Михайленко, — поки цього не можна робити. Люди загинуть. Коли ми встановимо зв'язок з партизанами, тоді можна буде влаштувати втечі військовополонених. — Говорячи так, Шура сподівався, що цими днями нарешті відбудеться довгожданна зустріч з представником міськкому.

— А зараз, — продовжував Михайленко, — ми повині робити те, про що я говорив. Хочу знати вашу думку.

— Ми згодні.

— У нас з дядьком Матвієм є для вас неабияка новина, — посміхнувся Шура.

— Німці під Москвою розбиті нашими військами! — урочисто повідомив Матвій Євстафович.

— Ось це так! — вигукнув Андрій Бичек. — Листівки — справа ваших рук?

— Наших, — сказав Шура.

Під час обідньої перерви Михайленко залишив будинок торговельного товариства. На вулиці він глибоко втягнув морозяне повітря і подивився на годинника. Часу залишалось обмаль, але переносити свій візит у дім, де на нього чекали, Шура не хотів. Незрозуміло, звідки з'явилась ця впевненість, що цього разу йому пощастить.

На Гітлерштрассе було багатолюдно. Тут розташувались німецька комендатура, обласне управління СД, українська поліція і в'язниця. До війни вулиця мала іншу назву — Комсомольська. На почорнілому телеграфному стовбі висіла об'ява німецькою та українською мовами.

«Забороняється ходити до лісу, — читав Шура, — хто не підкоряється цьому, буде розстріляний. Хто підтримує зв'язок з партизанами годує їх або дає їм притулок, буде розстріляний. Хто не перешкоджає саботажу, коли це можна зробити, буде покараний смертю. Військовий комендант.»

Шура вийшов на іншу вулицю, що до війни носила ім'я Леніна. Дивився тільки на будинок за номером чотири. Нічого підозрілого. Він обережно штовхнув хвіртку. Відкрилася. На подвір'ї загавкав собака. Чи не сниться йому все це? Адже всього два дні тому тут було пусто. На собаче гавкання з'явився хазяїн. Так, це був він, Олександр Володимирович. Він відразу впізнав Шуру. Обличчя обох засяяли радістю. Але Шкаруба невдоволеним голосом (гадав, що чують сусіди, або перехожі) сказав:

— Якщо жебрачиш, йди своєю дорогою. Самим жерти нема чого.

— Дайте хоч водички напиться.

— Це можна. Проходь у сінці.

Закрив за Шурою двері, втихомирив собаку. Вийшов за хвіртку, а повертаючись у дім, пробурчав:

— Ходять тут усякі, тільки собак дражнять.

В кімнаті він широко посміхнувся і міцно стиснув руку гостя.

— Ну, нарешті. Ми тут не знаємо, що й думати.

— Я до вас давно ходжу. Прийду, але нікого. Позавчора теж приходив.

Мене дома більше тижня не було. До хворого тестя на село ходив. Тепер треба з начальством порозумітися.

Шкаруба якимось дивно подивився на Шуру, підморгнув і

вийшов із кімнати. За стіндою почувлися шарудіння, тихий шепіт і сміх.

— А ну, Олександрє, дивись, кого я тобі привів!

Він не вірив своїм очам. Перед ним стояв живий і здоровий Андрій Берегеля, старий приятель і тепер товариш по підпіллю. Вони обнялись. А тим часом хазяїн приніс вареної картоплі, чайник кип'ятку. Улі й розмовляли. Шура розповів про все, що з ним відбувалось в останні місяці. Не забув згадати своїх нових товаришів, але з конспіративних міркувань не назвав їхніх імен.

Всі ці місяці Андрій Берегеля знаходився у Чернігові. Майже кожного дня відвідував Шкарубу, сподіваючись на зустріч з Михайленком. Німецька трудова повинність — це не жарти. Він розбирав зруйновані будинки, чистив вулиці.

— Приходив хто-небудь ще до вас? — звернувся Михайленко до Шкаруби.

— Ні. Будащ, Рожалін, Фургін і Юрченко відійшли з Червоною Армією.

Посиділи, почаювали, поділилися радістю про перемогу під Москвою, намітили, коли зустрітися. Прощаючись, Сашко натякнув:

— Хочу встигнути ще в одне місце.

* * *

Тамара відчинила швидко і відразу сповістила:

— Вчора вночі прийшов той дядько, про Семена Сидоровича спитав. Я йому відповіла, як ви наказували. Але він не пішов. Сказав, що поживе у мене. Боюсь я його. Що не спитаю — мовчить.

Хвилюючись, Шура зайшов до кімнати. За столом сидів незнайомиць і читав книгу.

— Здрастуйте, — сказав Михайленко. Незнайомиць підняв голову і подивився на Шуру так, наче згадував, де він бачив його раніше.

— Доброго вам дня. Семен Сидорович тут живе?

— Жив тут, але тепер переїхав на сусідню вулицю.

Незнайомиць піднявся, підійшов до Шури і простягнув йому руку:

— Ну, от і чудово. А я тут чекаю, чекаю цілий день. Дівчинку перелякав. Привіт від підпільного обкому, товаришу Михайленко.

Тут Шура не витримав і посміхнувся:

— Ось за це спасибі. Якби ви знали, як ми на вас чекаємо!

— Розповідайте, чим жили всі ці дні, що встигли зробити.

Шура говорив про те, як повернувся в окупований Чернігів, як шукав своїх людей і багатьох не дорахувався. Явочні квартири, які визначили ще в серпні, цілі. Розповів Шура і про Матвія Євстафовича Дзюбенка та його бригаду. Ось поки і все.

— Початок непоганий, — підсумував партизанський зв'язківець. — Значить, я можу передати Федорову і Попудренку, що підпілля в Чернігові діє.

— Хочу запитати вас... Ви дозволите? — сказав Михайленко.

— Запитуйте.

— Якщо мені скажуть, де взяти засоби існування, що я повинен робити? Відправити людей на роботу до німців, їм за це платитимуть?

— Так, товаришу Михайленко, ви повинні відповісти тим, хто вас запитає про те, що їм не треба боятися роботи. Ідіть до артелей, на залізницю, в адміністративні й господарські установи окупантів. Нам всюди потрібні свої люди, щоб підірвати німецьку окупаційну машину зсередини. Тільки йти в такі місця можна за вказівкою підпільної групи. Навіщо нам далеко ходити за прикладом? Використайте бригаду Дзюбенка за призначенням. Я вам дещо приніс. — Представник підпільного обкому дістав із торбинки невеликий пакунок. В ньому виявилися листівки із заголовком «Хто такі партизани і з ким вони воюють». А ще московські газети. Шура дуже зрадів такому подарунку.

— Здорово! Слово честі, здорово! Завтра ж розповсюдимо по місту. Люди дізнаються, що підпілля діє.

— Знову ми разом з вами зустрінемося. Хоча, важко сказати, коли саме. У всякому разі, чекайте на мене завжди. Тут дійсно надійна квартира.

Зустріч з представником підпільного обкому допомогла Шурі розібратися у становищі, що склалося, і здійснити кілька диверсій. Михайленко та Андрій Берегеля тричі вивели з ладу телефонну станцію. Для цього обірвали підземні кабелі, сховані у спеціальних колодязях. Олександр Садовий, дядько Матвій, Андрій Бичек і Григорій Маркін серйозно пошкодили парове опалення у колишній школі імені Ласаля, а та-

кож підірвали котел для душових і ванн у центральному торговельному товаристві, яке збирало награбовані речі і дорожності для Німеччини. (3).

* * *

Із щоденника секретаря Чернігівського підпільного обкому Компартії України
Миколи Микитовича Попудренка.

3 жовтня 1941 р.

Радінформбюро сповістило про дії чернігівських партизанів. Зроблено багато, але передано не все. Послав 16 чоловік у райони з директивою обкому КП(б)У і для зв'язку з райкомами. Пішли: Товчко, Залеський, Тупиця, Муха — Чернігів, М.-Коцюбинське, Березна... (4).

Із Чернігова, із самого міста, свої люди сповіщають: група товариша Товчка потрапила до рук гестапо. Всіх їх, після довгих і жорстоких катувань, розстріляли.

(Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. — К., 1976. — С. 232).

Було їх троє.

Вони повинні були перевірити, як працює в місті підпілля, чи діють явочні квартири, передати інструкції і директиви обкому партії керівникам підпільних груп.

Кожного зв'язкового Попудренко проводжав особисто. Перевіряв, чи запам'ятали розроблену легенду, чи не зіб'ються, коли затримають вороги.

Ці троє не повернулися до «Лісограду». Доля їх невідома до цих пір. Можна припустити, що зв'язкові Попудренка стали жертвами провокаторів-інформаторів розвідувально-каральної групи «Ц», підлеглої «Зондерштабу-Росія» (німецька контррозвідка). Можливо, вони потрапили у поле зору резидентури «Абверштелле Україна», до якої входило понад 20 агентів. З метою виявлення партійного підпілля вони виїздили до Чернігова та інших міст України.

Із статті українського прозаїка Івана Сочивця «Аня».

Трагічним виявився таємний прихід в окуповане місто чоловіка Ані, Василя Григоровича (Товчка), з дорученням від партизанів, Необачно появившись на вулиці біля тещового

будинку, він був опізнаний жінкою, котрій колись на роботі зробив зауваження. і невдовзі був впійманий і страчений.

Убита горем, знесилена постійними явками в поліцію, Аня Шевченко билася як впіймана пташка, не знаючи, як вирватися з ворожого оточення. Несподівано їй пощастило зв'язатися з якоюсь підпільною, можливо, самодіяльною групою, що мала можливість слухати Москву. Важливі відомості потрапляли і до неї. Вони тут же розповсюджувалися серед населення міста і близьких сіл. Визріла думка пробратися до партизанів.

У березні по Чернігову прокотилася чорна хвиля арештів. Брали всіх в один день за наперед складеними списками, Заарештували і Аню Шевченко. Аня збиралася повільно, в задумі, як то людина збирається в невідому дорогу. Поліцейя взявся підганяти, і вона крикнула: «Встигнете ще моєї крові напитися!» Того ж дня були забрані поліцією рідні Ані: матір, батько, брат з дружиною і трирічним Юрою. Встиг втекти тільки п'ятнадцятирічний Володя. Дві доби він переховувався на горищі будинку № 7 по вулиці Луговій. Потім пробрався до партизанів і воював там до возз'єднання з Радянською Армією.

Аня в тюрмі трималася мужньо. Навіть з викликом. Родичів Ані з деякими старшими людьми і дітьми згодом випустили. А її, сердешну, після двох тижнів неймовірних тортур, ще з групою приречених безжалісно розстріляли на глухому тюремному подвір'ї... (5).

* * *

Не дочекавшись повернення своїх людей з Чернігова, Микола Микитович робить ще один крок. За його завданням покидає партизанський табір командир роти Петро Працун.

Всі дороги, що вели до Чернігова, були перекриті окупантами.

Біля кожного населеного пункту німці встановили контрольні-пропускні пости і ретельно перевіряли всіх перехожих. Працун не викликав підозри і незабаром був у Чернігові.

* * *

Івана Лазаровича Осипенка мобілізували 24 червня 1941 року. Його призначили командиром роти окремого саперного

батальйону 66-го корпусу. Під Пирятином потрапив в оточення. Був поранений і опинився у полоні. Але йому пощастило. Коли німці транспортували полонених до Чернігова, Івану допоміг знайомий кондуктор Артем Кривенко. Осипенко втік. Артем привів його на квартиру Валентини Кучеренко, де Івана вилікували.

А потім була зустріч із Зубрицьким, довоєнним знайомим. Новоспечений начальник сказав Осипенку, що в рембудконтору люди потрібні. Якщо буде ухилитися від роботи, його розстріляють. І Осипенко погодився. Його оформили техніком-будівельником і доручили ділянку в районі річки Стрижень.

Якось повертаючись з роботи, Іван Осипенко побачив знайомого, який переходив дорогу. То був колишній інструктор обкому партії Михайло Іванович Муренок. До війни зустрічались на будівництві військового заводу, де Осипенко працював виконробом. Він захотів покликати його, але щось змусило не робити цього.

Наступного дня Іван пішов додому до Михайла Івановича. Муренок зустрів його так, начебто вони розпрощались учора ввечері.

Із спогадів Івана Лазаровича Осипенка, керівника підпільної групи

Петро Маркович Працун приходив у кінці 1941 — на початку січня 1942 року. Він прийшов до одного з колишніх інструкторів обкому партії Муренка Михайла Івановича. Я випадково зайшов до Муренка і застав там Працуна. Я його знав до війни на будівництві. Він мені розповів, що прибув із загону Федорова дізнатися, які настрої в місті, хто залишився із своїх людей, що німці роблять з народом. Я хотів піти з ним у загін, але він сказав, що оскільки я безпартійний, то повинен залишатися в місті і допомагати нашим. Працун був у місті день чи два. Повернувся у партизанський загін. Він говорив мені, щоб я повідомляв данні про німців при будь-якій можливості, а також, щоб я організував вірних людей, тих, кому загрожує небезпека, виводив до партизанів. Ні паролей, ні зв'язкових він мені не залишив. Більше зустрітись з ним при окупації мені не довелось.

Наша група складалася із будівельників, і ми в основному займалися саботажем.

В березні 1942 року встановили зв'язок з групою А. Д. Михайленка і до визволення Чернігова у вересні 1943 р. працювали разом проти фашистів.

* * *

В міськкуправі було багатолюдно. Очікували наряди на будівельні роботи. Іван Осипенко стояв біля вікна, дивлячись на метушню поліцейських. Незабаром під'їхала машина і всіх кудись повезла.

— У вас не знайдуться сірники? — Хтось обережно взяв його за рукав. Осипенко побачив, що сірники просив Михайло Терент'єв, з яким востаннє зустрівся в дні евакуації заводу.

— Це так зустріч! — вигукнув Михайло. — Свою спеціальність не забуваєш?

Як бачиш. Ну і ти теж.

— Звичайно. Німці не люблять тих, хто вештається без роботи. Але мені пощастило, я в бригаді самого Дзюбенка.

— А тобі завжди таланило. Так що я не дивуюсь. Але і мені бідкатись нема чого. Технік-будівельник як-ніяк.

Тут увійшла секретарка і наказала всім керівникам бригад зібратися у сусідній кімнаті. На прощання Михайло сказав Івану:

— Слухай, куди бригада Дзюбенка сьогодні піде на роботу. Ну і приходь туди. Треба зустрітися, поговорити.

— Гарзд.

Іван пішов за секретаркою. Вона розкрила папку з паперами і оголосила розклад робіт на цілий день.

Осипенко причаївся біля воріт шпиталу. Намагався не привернути уваги охоронника. Привезли чергову партію поранених. Він спостерігав за розвантаженням і не помітив, скільки сплигло часу. І раптом почув поруч із собою:

— Ось же він.

Це був Михайло Терент'єв із хлопцем у ватнику. Роздивлялись один одного.

— Давайте знайомитись. Я — Шура Михайленко.

Іван насторожено подивився на незнайомця. Залягла несподівана пауза.

— Ну чого ти? Це мій товариш, працюємо разом. Який ти неввічливий!

Осипенко подивився на Терентьева і теж представився:
— А я Іван Осипенко.

* * *

...Наче між іншим Осипенко заговорив із Феодосієм Микитовичем Бородавком, старим робітником:

— А ви чули, Микитович, хтось телефонний кабель на Київському шосе розірвав. Люди кажуть — справа рук партизанів.

— Які в чорта партизани! Пошуміли восени, так і слід охолов. Це, я чув, хтось із міських постарався. Начебто підпільники.

Іван зацікавлено дивився на старого. Микитович говорив це і спокійно палив, непомітно спостерігаючи за співбесідником. Від нього не сховалося, що Іван рвучко піднявся з колоди, коли почув про підпільників.

— Микитович, ви щось знаєте, так? — Тихо спитав Осипенко.

— Що мені старому може бути відомо, — відповів Микитович. — Бачу, хочеш поділитися, але сумніви заідають. А ти не сумнівайся, синку. Можливо, разом придумаємо що-небудь, — сказав і пішов до себе.

В той же день Іван Осипенко довірився Феодосію Микитовичу Бородавці. Виявилося, що старий теж думав про боротьбу з окупантами. Ідучи на ризик, він придивлявся до людей, вивчав поведінку.

І незабаром Микитович дійшов висновку, що Никодим Щеглов, Василь Михальченко і п'ятнадцятирічний Тихін Саприкін — люди, які їм можуть знадобитись. Про це він розповів Івану Осипенку. А через деякий час повідомив:

— У Тихона є німецька печатка. Він зробив її із шматка гуми і так майстерно, що можна ставити навіть на аусвайсах.

А через кілька днів у домі Микитовича зійшлися Іван Осипенко, Никодим Щеглов, старий Михальченко і Тихін Саприкін.

Василь Трохимович Михальченко працював верстатним пилорами на мебльовій фабриці. Кожного дня він пиляв лісоматеріали, які вивозилися на будівельні майданчики Чернігова і Німеччини. Однак все частіше пилорама виходила з ладу. А причиною були цвяхи, вбиті кимось у колоди.

Василь Трохимович робив свою справу тихо і непомітно. Також непомітно Никодим Щеглов і Тихін Саприкін збирали зброю. В руїнах музичної фабрики вони виявили до двадцяти гвинтівок і ящик патронів.

Так Іван Лазаревич Осипенко у січні 1942 року створив окрему підпільну групу і очолив її. (6).

* * *

У лютому дні все ще короткі. Треба встигнути до комендантської години повернутися додому. Микола Шарий крокував швидко, але було дуже слизько. Ось, нарешті, і дім. Він відчинив двері і побачив на підлозі записку: «Приходь у Яловщину, до водозбірні. Михайленко.» Микола сховав її в кишеню. З Шурою вони разом працювали в одній конторі зв'язку. Тільки Микола здійснював радіопередачі, а Михайленко — телефонні розмови чернігівців з різними містами країни. Але якщо він зараз у Чернігові, то звідки йому відомо, що Микола живе тут, у брата? Адже вони за цей час не бачились. Дивно. Однак зустрітися треба.

Брату Микола нічого не розповів і наступного дня рушив у Яловщину. Там дійсно на нього чекав Олександр Михайленко.

— А ти постарів, Колю.

— Ну, і ти не краще. Схуд і начебто на зріст менший став. Михайленко сумно посміхнувся:

— А кого війна прикрашає? Як живеш?

— Так собі. Хто тобі сказав, що я тепер з братом?

— Ніхто. Я випадково побачив тебе на вулиці, але на людях не наважився підійти. Прослідкував, куди ти йдеш. Ось і все.

В цій відповіді була маленька неточність. Ішов за Шарим Андрій Берегеля.

— Ти не боїшся ось так з'являтися у місті? — спитав Микола.

— Треба вірити людям. І тобі вірю. Тому і написав записку.

— У тебе до мене діло, так я зрозумів. Давай, викладай.

— Німці почали сільгосптехніку ремонтувати на «Жовтневому молоті». Людей набирають.

— А я тут при чому?

— Постарайся влаштуватись на завод, придивитись до людей. Ну, а потім порадимось, що робити далі.

— Хто ти, що пропонуєш мені...

— Я не один. Зі мною хороші люди. Маємо зброю. Тебе теж хочу бачити своїм товаришем. Як до війни.

Із звіту Чернігівському міськкому ВКП (б) «Про підпільну діяльність по м. Чернігову члена партії ШАРОГО Миколи Степановича в період тимчасової окупації». 10 липня 1947 р.

На заводі я близько познайомився і залучив до диверсійної роботи таких товаришів: Набегіна У. М., Худотепова О. С., Зубаревського, Лазаревського С. С., Скачка І. І. та інших.

В травні 1942 р. до мене прийшов Михайленко. Запропонував вивести з ладу електростанцію. Це завдання я виконав за допомогою Худотепова і Лазаревського. Завод не працював майже три місяці. Восени 1942 р. знищили електродрель, за допомогою якої свердлили отвори для газогенераторних приладів радянських тракторів ХТЗ. (7).

* * *

Вже кілька місяців Григорій Іщенко завідував паливними складами і кінним двором на Чернігівській ТЕЦ.

Якось головний інженер поскаржився Григорію, що працювати небезпечно, мовляв робітники станції причаїлися в чеканні придатного моменту, щоб ударити в спину. Звичайно, у головного інженера не було прямих доказів, але на підозрінні були майстер Олексій Ніжинець і машиніст Данило Берзняцький. Григорій уважно слухав. Якби знав головний інженер, якою цінною інформацією наділяє Іщенка своїми відвертостями.

Саме на території ТЕЦ відкрили ларьок для співробітників станції. Продавщицею була Зінаїда Ген. Після того, як її чоловік пішов на фронт, вона з двома дітьми оселилася в хаті свого батька Франца Івановича Гена. До війни він працював слюсарем-котельником і мідником паровозного депо станції Чернігів. Як до німця, окупаційна влада виявила до нього високе довір'я. Франц Іванович поновлював парове опалення і водогін у СД та інших важливих установах. Квартир-

ра майстра мала охоронну грамоту від обшуків та облав. Саме це зумів використати у підпільній роботі Григорій Іщенко.

На кінному дворі ТЕЦ візником працював немолодий вже Петро Іванович Журба. Мешкав на Подусівці з дружиною і дочкою Надійкою. Незважаючи на свій вік, Петро Іванович був енергійним, за словом у кишеню не ліз.

Якось він розповів Іщенку про те, як побили його доньку. Гриць поцікавився, за віщо. І тоді старий розповів, що на території Подусівського дитячого будинку окупанти створили концтабір для військових полонених, партизанів і підпільників всієї області. Серед в'язнів були навіть дворічні діти. Для кухні, яка обслуговувала начальника табору та його свиту, потрібні були жінки для миття посуду. Надійка Журба пішла туди працювати. За те, що нагодувала маленьку виснажену дівчинку смаженою рибою, а це побачила старша куховарка і донесла, Надійку тяжко побили і вигнали з роботи. Таким був наказ коменданта табору Риделя.

А невдовзі Григорій Іщенко робив деякі підсумки. На паливному складі працювали Василь Григорович Сміян, Всеволод Гаврилович Зубок і Зінаїда Ген, коли нічим було торгувати у ларку. Вони завантажували бункери брилами мерзлого торфу.

Транспортер виходив з ладу, тиск пари у котлах спадав, подача електроенергії припинялася. Перепалений торф крізь колосники потрапляв у воду. У бункерах сухий, машиноформовочний торф знаходився поруч із вогким і дрібним, що викликало його самозаймання. Торф жеврів, непомітно перетворюючись на попіл.

Олексій Ніжинець і Данило Березнянський створили аварійну ситуацію і наказом головного інженера ТЕЦ була поставлена на ремонт.

Ось такі новини почув Шура Михайленко, коли дядько Матвій нарешті привів до нього Іщенка.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

З листа ОРЛА Михайла Миколайовича, по війні мешкає у Новоросійську

Люди суворого 41 року завжди захоплювали мене, дуже важкий був рік, а потім вже було легше і впевненіше. Дуже

мало проіснувало Чернігівське підпілля, але воно було.

Я, звичайно, не можу зарахувати себе до його складу, років мені тоді було 13. Однак радію, що знав їх, говорив з ними і навіть виконав два-три їхніх завдання.

Ось Микола Лукич Галанов. Яскраво залишилися в пам'яті декілька епізодів:

— 2 чи 3 рази він бесідував зі мною, наполегливо з'ясовуючи моє сприйняття фільмів «Щорс», «Чапаєв» та ін.;

— посилав із сірниками на базар;

— бачу, як висять на балконі спаленого будинку в районі базару їхні тіла...

Петро Роговський... Так, це він. Дуже цікава і мужня людина. По-хлопчачому я був у нього закоханий. Бачив кілька разів на квартирі Ганни Дмитрівни Цілик. А Орел Лука Максимович — це мій дід. З ним і за колючим дротом був і ховалися по селах і партизанили. Вистежили його, зрадили. Розстріляний німцями в Чернігівській тюрмі.

* * *

Миколу Лукича Галанова познайомила з Іваном Осипенком Ганна Дмитрівна Цілик. Галанов до війни працював на фабриці музичних інструментів, був певний час парторгом. У підпіллі залишений органами НКВС. У свою квартиру повернувся в кінці сорок першого. Хоча вони жили в одному коридорі, Ганна Дмитрівна ні про що його не розпитувала.

Одного разу в кімнаті Галанова побачила двох чоловіків. На рукаві одного з них біліла пов'язка поліція. Перехопив її переляканий погляд і сказав пошепки:

— Не хвилюйтесь. Це для маскування.

Пізніше назвав їхні імена: Петро Роговський і Петро Сірий. Сім'я Сірого мешкала в Чернігові, а родичі Роговського залишилися у Прилуках, де він до війни працював начальником райвідділу НКВС. На машинці, яку десь відшукав Микола Лукич, вони друкували листівки. Потім Галанов надовго зник. З'явився несподівано і сказав Ганні Дмитрівні, що побував у Чорнобилі, де зустрівся із своїми людьми. Дав зрозуміти, що незабаром відбудеться щось важливе.

В одному коридорі з Галановим і Цілик оселилася нова жителька, молода і вродлива, на ім'я Шурочка. Вечорами в її тісній кімнаті збиралися залицяльники. В основному це були міські поліцаї. З'являлися й німецькі солдати.

— Миколо! — просила Галанова Ганна Дмитрівна. — Ти б з нею поговорив. Це ж ганьба! Що будуть говорити про неї люди після війни? І нам спокою немає.

— Нічого, Ганнусю, — заспокоював він, — ми перетерпимо. Це велика удача, що Шурочку до нас підселили.

Ганна Дмитрівна не на жарт перелякалася цих слів. Невже і Микола попався на гачок? Та ні. Сама продовжувала виконувати завдання і Галанова, й Івана Осипенка, який приходив до них. Вона отримувала невеликий пакунок, який треба було віднести до чоловіка сестри Луки Максимовича Орла, колишнього голови Яцевського колгоспу під Черніговом. Із Пакуля Ганна Дмитрівна теж несла невеличкі пакунки. В Чернігові вона віддавала їх Івану Осипенку. Що там було, Ганна Дмитрівна не знала і не цікавилась. Вона добре вивчила правила конспірації.

І раптом Галанов заарештували. Невже це справа рук судіки Шурочки? Все можливо. Схопили Сірого і Роговського.

В підвалі будинку, де мешкав Петро Сірий, німці знайшли радіоприймач, зброю, друкарську машинку. Всього цього було достатньо, щоб його розстріляти.

Ганна Дмитрівна ходила в тюрму, але її ніхто не слухав. Вона плакала, благала. Тоді її виштовхнули в ший.

22 березня 1942 року на балконі зруйнованого будинку, що на базарній площі, повісили Миколу Галанова і Петра Сірого. П'ять днів гойдалися на шибеницях їхні тіла з табличками: «На всіх чекає така доля, хто захоче чинити опір німецькій владі».

Петра Роговського все ще допитували. Не витримав звуцань і вистрибнув у вікно. На подвір'ї розстріляли.

Так загинув Микола Ілліч Галанов, керівник підпільної групи. (8). Так пішли з життя його бойові друзі Петро Сірий і Петро Роговський.

* * *

Із спогадів СОКОЛЮК Олександри Михайлівни, дружини Петра Васильовича Сірого

Ми з ним в той час жили у Гомелі, працював він диспетчером, перед війною ми переїхали до Чернігова. Спочатку жили на вул. Богунського, 60, а потім переїхали на вул. Край-

ню, 5. Чи бував Сірій під час окупації у своєї сестри? Бував, але збиратися там не можна було, так як на м'ясокомбінаті перебувало багато німців, а це ж все поруч. Збирались здебільшого у нас, тому що в Чернігові нас мало хто знав. Сусідка, зрадниця, у всіх розпитувала, хто ми такі, хто до нас заходить. А там, де мешкав Галанов, теж була зрадниця на прізвище Кремізіон.

У нас в будинку збиралися Галанов Микола, Роговський Петро, Терейковський (це поліцай, він давав зброю, друг Роговського), Пилипенко Іван Акимович (Куликівка).

П. В. Сірого заарештували 17 березня, стратили 22 березня 1942 р. Взяли його вдома (вул. Крайня, 5). В цей час у нас був Пилипенко І. А., друкували прокламації. Частина прокламацій я сховала у себе на груді, а декілька папірців Пилипенко приступив ногою. У нас було два ходи — парадний і з подвір'я, на подвір'я ми ходили мало. Я пішла відчиняти з парадного, а з двору у коридор вже забігли два поліцаї. Пилипенко показав документа, мовляв лікує око у лікарні (у нього було одне око), випадково зайшов сюди, Сірій далекий родич. Зробили обшук у квартирі, знайшли одну кобуру від нагана. З наганом ходив Роговський, але як він залишив кобуру? Кобура лежала на гардеробі. Пилипенко стояв, як укопаний — під ногами прокламації. А машинку, на якій друкували, я сховала у білизну, яку прала на кухні. Все перетрусили, а мокрої білизни не торкнулися. Взяли чоловіка і пішли в сарай, а тим часом ми з Пилипенком все спалили, топилася пічка. Пилипенка відпустили, а чоловіка заарештували. Через день заарештували мене, питали, де живе Пилипенко. Я сказала, не знаю, бачила його вперше. Можливо, тому я так легко здихалась від них. Правда, не так вже легко, однак не смерть. Пилипенко бував у нас один і рідко, а сусідка, котра продала Сірого, слідувала більше за Галановим, з ким він ходив до нас. Вона з ним працювала на музичній фабриці до війни, а Галанов був там парторгом. Все у мене допитувалась, де працює мій чоловік. Я сказала, на залізниці. Сірій ходив у залізничній формі. Ще ця Тамара (не знаю її прізвища) питала у моєї сусідки Іванової Ірини Василівни (вона до нас ходила), що це за люди з ним заходять, підозріла людина. Іванова сказала мені про це після страти.

Роговського Петра розстріляли. Ось ще... Одного з поліцаїв, котрий заарештував Сірого, добре знає Ніконова Ольга Іванівна, по чоловіку не знаю її прізвища. Ольга дружи-

ла з поліцаєм, ходила з ним часто під ручку. Поліцай одягав речі мого чоловіка. Я це бачила. Ольга сяяла золотими об-
ручками, знятими з нещасних, котрих її батько, помічник на-
чальника тюрми, віддавав до розстрілу.

Мій чоловік П. В. Сірий загинув як патріот, виконав свою
справу чесно і добросовісно. Сім'я його страждала при оку-
пантах і зараз нелегко...

* * *

В ті скорботні дні надійшло повідомлення від Миколи Ша-
рого з «Жовтневого молота» про те, що під час чергової на-
ради перед керівництвом заводу німці поставили завдання
перевести радянські трактори ХТЗ на деревне паливо. На
«Жовтневий молот» почало надходити виготовлене на заво-
дах Німеччини газогенераторне обладнання, котре необхідно
поставити на трактори. Для цієї мети німці привезли на за-
вод електродрель, завдяки якій у кожному тракторі робило-
ся біля семидесяти отворів. Микола Шарий, Ульянов Набегін,
Олександр Худотепов, Сергій Лазаревський затримали вста-
новлення газогенераторів, вивели з ладу електродрель. Її ро-
зібрали, обмотку якоря облили соляною кислотою. Після чо-
го якір, внаслідок окислення проводу, згорів. Група Шарого
знищила мотор, який обертав циркулярку.

Коли у ливарному цеху встановлювали вагранну піч, Ша-
рий, Худотепов і Лазаревський монтували її вузли. Але нав-
мисно здійснили монтаж неякісно. Вони ж знищили опоки для
лиття, біля двохсот штук.

Микола Шарий передавав цю інформацію для Михайлен-
ка і не знав, що вже на підозрі у начальника ливарного цеху.

* * *

Вкотре вони збиралися у дядька Матвія і обговорювали
одне і те ж питання: як встановити постійний зв'язок з пар-
тизанами. І ось в один із таких вечорів Андрій Берегеля спи-
тав:

— Бачили крамничку на площі? Я там буваю, інколи. Спо-
стерігаю. Ну, що можна сказати? Ходять до крамнички го-
ловним чином мадьярські солдати, іноді — німці. Хазяїн крам-
ниці, людина молода, дуже уважно прислухається до розмов.
Йому допомагає дружина. Вона вільно володіє німецькою мо-

вою. Обличчя хазяїна мені сподобалось. Відчуваю, що за ним щось є.

Дядько Матвій розсердився:

— Цього дуже замало для таких висновків. Дивись, Андрію, не наламай дров.

— Але ж я не договорив, — образився Берегеля. — В цій крамниці я зустрів довоєнного знайомого Грицька Очеретька. Він військовий фельдшер, оточенець. Грицько сказав мені, що хазяїна звать Олексієм Царенком. Офіцер-прикордонник, теж вийшов із оточення. І та жінка — зовсім не дружина йому, це тільки видимість. Вона фольксдойче. Ось німці і дозволили йому відкрити крамничку. Тепер зрозуміло?

— Ну, що ж, — сказав дядько Матвій, нагадай. Якщо вийде випадок, поговори з Олексієм.

— З Очеретьком будь поки що обережним, — додав Михайленко. — Не розкривайся.

Андрій Берегеля невдовзі переконався, що володар крамниці на площі дійсно своя людина. Григорій Очеретько познайомив їх.

Олексій Царенок вийшов з оточення і оселився у брата Якова, який жив з дружиною і маленьким сином.

Несподівано Якова Царенка та його дружину Надію заарештували. Звинуватили у порушенні правил світомаскування. Їх допитали і, взявши підписку про невиїзд, випустили. Олексій зрозумів, що квартиру брата взято під нагляд.

Випадок звів Олексія Царенка з німкенею Марією Гафт. Він торгував в її крамниці, придивлявся до людей, був зв'язковим партизанського загону.

* * *

Із спогадів жительки Чернігова ШТУ- ПУН Олександри Макарівни

Почала шукати роботу. Але де її знайдеш? І вирішила я піти до знайомих лікарів. Першою згадала Преображенську Катерину Федорівну. З нею я працювала в 1919 році в тифозному, а потім у госпіталі військовому в 1920 і 1921 роках. Я до неї прийшла і кажу, що хочу знову працювати санітаркою. Вона засміялась і говорить, що фельдшерам ніде працювати. Я її добре знала, тому стала говорити: «Катерина Федорівна, якщо мене заберуть у Німеччину, то я вас прокляну, а коли

повернусь, задушу.» А вона сміється: «Тільки не йди до головного лікаря. Він поганий.» На жаль, не знаю його прізвища. Вона влаштувала мене у зубний кабінет, і я почала працювати.

А ось як я була знайома з Альошею Царенком. Ми ще з 1932 й 1933 року знайомі, разом працювали на цегельному заводі № 1. Він тоді ще хлопчиськом був, і я говорила йому: «Йди вчитись, а не тут працюй, на цеглах». Коли вже вивчився, дякував: «Спасибі, тьотя Шура». Так тоді мене називали молоді, хоча мені було тридцять два роки. Ось з тих пір і знайомі були. А потім я зустріла його. Він був у мадьярській шинелі. Торгував у крамниці на базарі, але так було треба. Про це він мені сказав потім, коли прийшов у поліклініку лікувати зуби. Він мені сказав, що треба якось дістати бинт, перекис і реванол. Бинти я взяла відразу, а перекису і реванолу не було. Була марганцовка у кристаликах. Я відсипала у скляночку, а трішечки на підлогу кинула. Мокрою ганчіркою розтерла. А тут заходить лікар Льодовий. Я сказала йому, що ненавмисно розсипала. Він трошки посварився, а потім сказав, що випише направлення. Я пішла одержувати. І там взяла. Так я збрала марганцовку. Альоша з'явився через кілька днів. Він сказав, щоб надалі я заносила ліки у крамницю. Коли я туди принесла, там сидів молодий чоловік. Альоша тоді сказав, що на ліки чекають по вулиці Любецькій, в домі Обламської. Щоб наступного дня я туди ходила. А ще була квартира фельдшера Марії Михайлівни. Там я кілька разів віддавала Альоші ліки.

А потім несподівано захворіла на радикуліт і довго не зустрічалась з ним. Коли ж прийшла до Марії Михайлівни, вона сказала, що Царенок чомусь не заходить.

Коли залишилися лічені хвилини до зустрічі з Михайленком, Олексій Царенок помітив чоловіка, що уважно стежив за ним. Це було небезпечно. Він став кружляти містом. Але незнайомиць не залишав його. Царенок повернувся додому. Кілька годин молодик стояв на протилежному боці від будинку Марії та Олексія, спостерігаючи за їхніми вікнами. Було тихо і спокійно. Він і не помітив, як сусідніми дворами Олексій та Марія залишили місто.

До ранку вони були у партизанському загоні ім. Щорса під командуванням Юрія Збанацького.

У березні сорок третього Олексій Царенок загинув у не-

рівному бою з карателями. Похований у братській могилі селища Михайло-Коцюбинське.

Так в черговий раз не збулась надія групи Михайленка на зв'язок із партизанами.

* * *

В кінці літа 1942 року поповзли чутки, що гітлерівці збираються відправити до Німеччини юнаків і дівчат. Про це писала й газета «Українське Полісся», яка, за дозволом окупантів, видавалася українською мовою. Саме один з таких номерів приніс своїм хлопцям дядько Матвій. Передова присвячувалась перемогам німецької армії. Кореспонденції сповіщали про радісне та заможне життя тих, хто виїхав до великої Німеччини. У закликах і зверненнях німецької влади висловлювалось бажання, аби населення міста боролось з партизанами, активно співробітничало на відбудові промислових об'єктів, добровільно виїжджало до Німеччини, віддавало теплу одягу. На останній сторінці газети — великими літерами заклик до жінок віком від 16 до 45 років. Їм пропонували виїхати на німецьку землю. Для цього достатньо прийти до фабрики обробки вовни з 9 до 12 години або з 14 до 16 години. Хто не виконає того запрошення, буде розстріляний.

— Оце так новина! — вигукнув дядько Матвій.

— Що ж робитимемо? — спитав Андрій Берегеля.

— Треба попередити Іщенка, — запропонував Михайленко. — Невже ми, склавши руки, можемо дивитися, як наших людей вивозять у рабство?

— Не завадило б розповсюдити ось цей лист, — сказав дядько Матвій. — Люди повинні знати правду і не вірити брехні про щасливе життя в Німеччині. Тож послухайте: «Дорога матусю! Пишу тобі на кухні, у вільну хвилину. Перш за все опишу, як ми доїхали. У Чернігові на дорогу їжі не дали. 1 квітня ми виїхали з Чернігова, а 2 прибули до Києва. Тут чотири кілометри пройшли під наглядом охорони до першого табору. Один раз на день нам дають тарілку юшки (пшоно і вода без картоплі) та 200 грамів хліба, а його всім не вистачає. Спимо у кімнатах на підлозі, як оселедці у діжках. На третій день нас загнали у лазню, звичайно, під конвоем. Якщо хто-небудь забариться, або відхилиться у бік, — стріляють. Дорога мамо! Під конвоем навіть в убиральню ходимо, а за наміри бігти — розстріл. В лазні ми пробули з ранку до

трьох годин дня. Купалися всі разом — чоловіки і жінки. Я згорала від сорому. Німці підходили до голих дівчат і хватали їх за груди. Німці насміхалися з нас, називаючи нецензурними словами. Чотири дні ми голодували, в роті — ані крихточки. Я остаточно ослабла. Я постійно плакала. Як хвору, мене тимчасово перевели на кухню, я, звичайно, пішла із радістю. А через кілька днів нас все-таки відправлять до Німеччини. Надії на повернення додому немає. Цілую всіх рідних. Ніна.»

— Звідки у вас цей лист? — спитав Андрій.

— Писала дочка моєї знайомої. Передай його Ользі Петровській.

Ольга Йосипівна Петровська була двоюрідною сестрою Андрія Бичека. Її чоловік, кадровий військовий, боровив рідну землю в лавах Червоної Армії. Ольга Йосипівна займала окрему квартиру в пустому домі по вулиці Карла Лібкнехта. Все її життя відбувалося на очах людей. Вона торгувала на базарі. У неї з'явилися знайомі серед німецьких і мадярських військових. Від них Ольга Йосипівна іноді одержувала важливі відомості. Через своїх нових знайомих їй вдалося влаштувати на роботу дівчат, в котрих не сумнівалась. Вони мили підлогу, вивантажували корзини з паперами в штабах німецьких і мадярських військ. Від Ольги Йосипівни підпільники отримували дані про каральні експедиції проти партизанів. Дядько Матвій вірив, що ця смілива жінка донесе лист дівчини Ніни за призначенням, люди дізнаються, які принади обіцяє Німеччина.

* * *

Через Садового перед Іщенком поставлено важке завдання — врятувати кілька сот жінок від вивезення до Німеччини. Якщо вони працюватимуть на торфових складах ТЕЦ, то залишаться вдома. І Григорій зробив все, що міг.

...Головний інженер відхилився на спинку стільця. Подумав, що начальник паливних складів правий. На Мньовському складі торф у бункерах зберігається з порушенням відповідних правил, не проводиться профілактика. Пожежу вдалося загасити. Добре, що німецький шеф Пельтнер виїхав до Києва. А всі ці прикrostі від того, що не вистачає людей.

— Де я тобі візьму робочу силу? — спитав головний інженер, переводячи свій погляд на Іщенка.

— Я вчора був на пункті вербовки. Якби ви бачили, скільки там молодих, здорових жінок.

— Красиві? — поцікавився головний.

— Єсть і красиві. Але поки їх довезуть до Німеччини, від їх краси і здоров'я ніщо не залишиться.

— Ти мені це припини!

— Я хотів сказати, що тут вони більше користі принесуть.

— Скільки тобі потрібно людей?

— Двісті хоча б.

— Добре, я подумаю.

Наступного дня головний інженер викликав його до себе і сказав:

— Ми з паном Пельтнером порадилися і вирішили піти тобі назустріч. Ось папір. Тільки без фокусів. Пан Пельтнер наказав дати тобі машини і солдатів.

* * *

Зведення Радінформбюро, які приймала Варя Кирюша, були тривожними. В середині липня гітлерівці прорвали наш фронт і вийшли до великого злому Дону. 23 серпня противник підійшов до Волги, північно-західніше Салінграда. В той день гітлерівці кинули на місто майже всю свою авіацію — понад тисячі літаків. Становище Сталінграда стало критичним.

— Про що ж мені писати? — ледь не плачучи, питала Варя Шуру Михайленка. — Ви звернули увагу, як німці ходять по вулицях. Вони знову впевнені в собі. А поліцаї? Та ті ж на десятому небі.

— Вони вже забули поразку під Москвою. Але нічого...

Ранком наступного дня мешканці Чернігова знали, що Сталінград тримається. Окупантам рано святкувати удачу. Підтвердили це і чернігівські партизани, до яких приєдналися злинківські і новозибківські загони Брянської області.

І ось московське радіо сповістило, що впертою обороною, сильними контрударами радянські війська зірвали наступ ворога, міцно стримуючи в районі Сталінграда 50 його кращих дивізій. Сюди йшла велика частина резервів, бойової техніки, озброєння. В битві на Волзі вирішувалась доля країни.

Штурмбанфюрер СС, начальник Чернігівського СД і служби безпеки Теодор Кристензен розумів, що приховати правду про дійсне становище на Волзі вже неможливо. В місті поширюються листівки про успіхи Червоної Армії. Тривожні відо-

мості надходять з підприємств. Понад три місяці не дає продукцію завод «Жовтневий молот» внаслідок серйозних аварій. Пивзавод не добудовано. Місто в завалах. Непорозуміння з телефонним зв'язком. В концтаборах неспокійно. Не вистачає води й електрики. Звичайно, за всім цим стоять партизани, їхні агенти в місті. Необхідні рішучі міри.

Кристензен підписує наказ про облаву. В ній взяли участь начальник оборони Чернігова, люди з військової і таємної польової поліції, «Зондеркоманда-4А».

Кривава облава розпочалась о п'ятій ранку 25 вересня 1942 року. Машини відвозили заарештованих до тюрми і за місто. Кристензена не цікавило — чи були серед них партизани і підпільники. Головне в іншому. Тепер всі зрозуміють, хто в Чернігові хазяїн.

Того дня загинуло понад 2500 чоловік. (9).

* * *

Самовпевненим, пихатим постає із фотографії штурмбанфюрер Кристензен у своїй чорній уніформі періоду сорокових років, коли він був правителем, а точніше катом Чернігова. Високо піднята голова із важким і загостреним підборіддям. Таким поважним він і поставав не лише для позування перед фотоапаратом. Очевидці розповідають, що він так високо носив свою голову день у день, виявляючи свій нордичний характер в сплундрованому, окупованому Чернігові. А ще — міцно стиснуті губи, незмигні випуклі очі. Ці риси, хоч пройшло стільки років, можна було проглянути і на суді над ним, який відбувся у Дармштадті.

Але який то був суд! Незважаючи на те, що західно-німецьким суддям, присяжним засідателям, адвокатам, прокурорам, судовим слідчим радянськими компетентними органами була надана уся потрібна правова допомога, представлені достовірні документи, свідчення очевидців знищення радянських людей у Чернігові, до чого був причетний штурмбанфюрер Кристензен, організовано запрошення західнонімецьким слідчим приїхати в СРСР з тим, щоб вони поспілкувались з очевидцями фашистського геноциду у Чернігові, той Дармштадтський суд присяжних виправдав (!) колишнього начальника поліції безпеки і СД в Чернігові, командира «Зондеркоманди-4А» штурмбанфюрера СС Т. Кристензена і його підлеглих оберштурмфюрерів Кречмера і Фіндайзена, які винні у

знищені сотень громадян у Чернігові. У тому виправдальному вироді суд записав, що йому не вдалося з повною достовірністю довести вину Кристензена у поданні наказу на проведення двох екекуцій, в ході яких було розстріляно 600 чоловік. А хто ж, запитується, заважав слідчим і суду знайти ту достовірність. Вона була і є. Ще скільки в Чернігові залишилось свідків і очевидців тієї трагедії в роки війни, є документи про те, що саме Кристензен віддавав накази організувати облави і знищувати мирних громадян.

І фактично злочини Кристензена в Чернігові судом присяжних у Дармштадті не розглядалися. Так і відбулося виправдання військового злочинця і його підручних.

Для знищення партизанів і підпільників до Чернігова із Франції прибула 399 німецька оберфельдкомендатура. Одночасно вона здійснювала контроль за угорськими частинами, котрі розташовувалися в місті.

В самому Чернігові під керівництвом 399 німецької оберфельдкомендатури особливо злочинно діяв батальйон 32-го полку 105 угорської піхотної дивізії під командуванням Бердефі Двязо. Солдати його батальйону заарештували сотні людей без усякої на те причини. Чернігівська тюрма була перевантажена. Кожного дня 60 в'язнів вивозилися за околицю міста. Тут їх розстрілювали.

Із спогадів Г. Й. ГЕРОДНИКА, військового перекладача, учасника судового процесу 1947 р. над офіцерами 399 німецької оберфельдкомендатури

Перехресними допитами поступово встановлюємо картину тих спустошень, котрі здійснював потворний фашистський спрут під час хазяйнування на Чернігівщині. Сотні знищених поселень, десятки тисяч радянських людей, яких вигнали на примусові роботи до Німеччини, розстріляних, повішених, живими спалених.

Біля трьох місяців відбувались «чернігівські жнива». Нарешті одержуємо наказ із Талліна: «Всіх колишніх німецьких і угорських військовослужбовців із 399-ї ОФК і доданих до неї підрозділів разом із особистими справами і слідчими

матеріалами направити до м. Чернігова Української РСР.»

Військових злочинців, що мали відношення до 399-ї ОФК, в Чернігів привезли з кількох таборів. Для головного процесу було відібрано 16 підсудних, які особливо відзначилися в звірячих розправах над мирним населенням і за своїм положенням несли найбільшу відповідальність за скоєні злочини. Із валгасців у числі 16 головних оберфельдкомендатурщиків опинились німецькі підполковники Бруно Байер і Стефан фон Тюльф, а також угорський полковник Ференц Амон.

Процес тривав тиждень. Обвинувачі оголосили акти надзвичайних державних комісій. Тільки в Чернігівській області за часи окупації було повішено, розстріляно, спалено 104 тисячі мирних жителів і 24 тисячі військовополонених. Перед трибуналом пройшли сотні свідків. Виступали вдови і сироти, виступали люди, що отримали під час катувань тяжке каліцтво. Свідчили приречені на смерть, але чудом їм вдалося вискочити з палаючих будинків. Свідчили юнаки, дівчата, діти, що передчасно посивіли. Виступали перед трибуналом три православних священики. Гітлерівців і хористів викривали і звинувачили їх же співвітчизники.

25 листопада 1947 року військовий трибунал виніс вирок: кожний з 16 звинувачених засуджувався на двадцятип'ятирічне ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Для цих фашистських розбійників фєргельтунг (відплата) здійснився. (10).

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Новий 1943 рік підпільники зустрічали разом, на квартирі Матвія Євстафовича Дзюбенка. Хазяйка дому Людмила Василівна дивилася на свого чоловіка і згадувала сина Анатолія. Поруч сидів старший син Микола. Михайленко та обидва Григорії — Іщенко й Маркін — говорили про свої сім'ї. Андрій Бичек — про матір. Ольга Петровська згадувала той червневий день, коли проводжала свого чоловіка на фронт.

У кожного, хто сидів у невеликій кімнаті дядька Матвія, було про що згадати в новорічні хвилини.

— Пам'ятаєте, — говорила Варя Кирюша, — той карнавал у філармонії, коли зустрічали сорок перший рік? Так весело було!

— А у мене на новий сорок перший весілля відбулось, — сказав Шура Михайленко.

— Давайте, хлопці, танцювати! — запропонував дядько Матвій. — Як-ніяк, новий рік. Заводь, Андрюшо!

Андрій Бичек зняв із шафи патефона. Його поставили в центрі столу, відсунувши посуд. Дядько Матвій приніс платівки. І ось мелодія довоєнного танго заповнила кімнату. Қолись під цю мелодію танцювали в парках, відпочивали вдома, зустрічали гостей.

— Ну, що ж! — вигукнув дядько Матвій, — згадаю і я молодість!

Він поважно піднявся, низько вклонився і запросив Варю Қирюшу. Қоли платівка зупинилася, дядько Матвій сів на стілець і сказав:

— Тепер танцюйте ви, а я подивлюсь.

Поступово всі розвеселились. Навіть Людмила Василівна танцювала. Потім тихо співали українських пісень.

— Кремлівські куранти зараз би послухати! — вимовив Грицько Маркін, коли Андрій знову підійшов до патефону. Запанувала тиша. Тільки чути було, як про щось шепотіла гасова лампа.

— Треба розходитись, — сказав Сашко Садовий і простягнув своїй дружині руку.

Андрій Бичек кинувся проваджати сестер Қирюш. На вулиці від снігу було світло, наче вдень. Із сусіднього будинку лунала музика, чулися п'яні голоси.

— Поліцаї гуляють! — із злістю вимовив Андрій. — Ім весело. Бабахнути б зараз по цих вікнах.

— З глузду з'їхав! Скільки нас, жменька! — вигукнула Варя.

— Не турбуйся, нічим.

Вони знову йшли мовчки. Під ногами скрипів сніг. Дівчата відразу й не збагнули, що відбулося. Андрій тільки-но був поруч, і раптом його немає. Потім його голос:

— Дивіться, дівчатка, що зараз буде! Вихри враждебные веют над нами, черные силы нас злобно гнетут! В бой роковой мы вступили с врагами, нас еще силы безвестные ждут! Но мы поднимем гордо и смело знамя...

Собаچه гавкання, п'яні вигуки, постріли, тупотіння ніг — все це чули вони, коли бігли від того місця, де так несподівано заспівав Андрій. Қоли хвртка біля будинку Қирюш зачинилася за ними, всі повалилися на сніг, не маючи сил дістатися ганку.

Варя схопила Андрія за вухо. Він закрутився із криком:

«Ой, боляче, боляче!» На галас вийшов батько Олександр Кирилович і став вимагати пояснень. Віра збуджено розповіла, що Андрій тільки-но співав революційну пісню під вікнами будинку, в якому веселилися німці і поліцаї. Вони стріляли в нього, однак все обійшлося. Ось тут Олександр Кирилович по-справжньому розсердився.

— Це ж хлоп'яча витівка, Андрію! — сказав він. Якби наздогнали? Розірвали! Користі від такого героїзму ніякого. Ану марш до хати!

* * *

Шура Михайленко не міг заснути. Обережно вийшов на кухню. Стінний годинник показував четверту годину ранку. Невеселі думки терзали душу. Присів до столу, замислився.

«Новий порядок» у місті. Так зване «місцеве самоврядування» на чолі з бургомістром. Призначений окупаційною владою і повністю їй підлеглий. До всіх ланцюгів окупаційної адміністрації приєднані «керівники СС і поліції», наділені необмеженими повноваженнями.

Нахабно і відверто окупанти грабують його рідний Чернігів. Заводи і фабрики оголошені власністю фашистської держави. На підприємствах — каторжний режим. За порушення порядків робітників штрафують, інтернують до концтаборів. Їх в Чернігові три — на території міської лікарні, в селі Яцево, на Подусівці.

Бач, для благоустрою Чернігова німецька влада утворила міську управу з питань будівництва, до якої підпорядковуються сантехніки, будівельники, інші спеціалісти по відбудові комунального господарства міста. Добре, що одну з бригад очолює Матвій Євстафович Дзюбенко, член підпільної групи. (11).

Бригада Дзюбенко систематично псує водогінні та опалювальні засоби в німецьких установах та госпіталах. Його люди постійно в полоні великих труднощів, тому що перебувають там, де дислокуються гарнізони ворога, розташовуються його штаби, численні каральні й контррозвідувальні органи з широкою агентурною мережею.

А Микола Шарій? Працює на заводі «Жовтневий молот». Тут він створив підпільну групу. (12). Треба також активізувати роботу.

І ще в березні 1942 року Григорію Іщенку було доручено

утворити підпільну групу на ТЕЦ. Він це завдання виконав успішно. (13). А членами підпільної групи якою керує він, Олександр Михайленко, стали Олександр Садовий, Андрій Бичек, Грицько Маркін, Ольга Петровська. (14).

Протягом 1942 року підпільники вивели з ладу парове опалення, водогін, каналізаційну систему в німецьких госпіталях. Занесли вибухівку у ванні кімнати центрального торговельного товариства. Стався вибух. Тричі зіпсували телефонний кабель. На три місяці зупинили завод «Жовтневий молот».

Користуючись радіоприймачем, підпільники розповсюдили серед населення передачі радянського радіо, зведення Радінформбюро. Михайленко самокритично відзначив, що зроблено ще мало, потрібен тісний зв'язок з партизанами...

Годинник пробив шосту годину. Шура рвучко піднявся і почав збиратися на роботу.

* * *

Ввечері Михайленко говорив про необхідність зв'язку з підпільним обкомом партії і партизанським загonom. Адже всі у місті говорять про десант Червоної Армії, а Івану Осипенку куликівці розповіли про діяльність партизанської групи Луки Ющенка. Михайленко сподівався на зв'язок ющенківців з підпільним обкомом партії.

Лука Юхимович Ющенко народився в Куликівці. Служив в армії, вчився на курсах молодших лейтенантів при вищій прикордонній школі військ НКВС. Потім Далекий Схід. Був заступником начальника застави. У березні сорок першого Ющенко з дружиною і маленькою дочкою прибув до Чернівецького прикордонного загону. Тут він зустрів війну. А потім розпочались довгі й важкі дні оточення й виходу з нього. Тільки в жовтні Лука Ющенко дістався рідної домівки. Опинилися в Куликівці друзі його дитинства, теж оточенці Максим Марусик, Андрій Мурза, Сергій Бойко, доля якого склалася трагічно. За завданням підпілля Сергій працював у поліції, постійно знаходячись в екстремальних умовах. Його життя перетворилося на суцільний клубок нервів. Якось він дізнався, що куликівський староста склав список 75 радянських активістів. Цей староста був знищений разом із списком. Сергія перевели на службу до Чернігівського СД. Підпільники раділи з такого успіху. Однак в Чернігові Бойко відчув, що за ним слідкують. Повідомив про це командування пар-

тизанського загону «За Батьківщину!» Отримав наказ залишити Чернігів. Але спокійно розпрощатися із містом Сергій не захотів. Передав партизанам, що спочатку застрелить заступника начальника СД. Лука Ющенко був у відчаї. Сергій свій вирок виконав і потрапив до фашистської катівні, з якої не повернувся.

А як сподівалися куликівці на допомогу Бойка, коли вирішувалась доля підпільників Чернігова! Тому два тижні куликівці готували перехід людей з Чернігова до лісу.

* * *

Пізно ввечері по одному підходили вони до будинку по вулиці Праці, 42. Зустрічала їх молода жінка Феня Олексієнко. Коли всі походилися, вона вивела чоловіків за межі міста.

— Бачите підводу? — спитала жінка. — А хлопця? Ідіть за ним. Приведе, куди треба. Хай вам щастить! — вклонилася і пішла додому по важкому снігу.

Наостанок Шура Михайленко сказав Сашкові Садовому, своєму заступнику:

— Як тільки встановимо зв'язок, я сам повернусь, або ко-го-небудь пришлю від нас. А ви будьте обережними. — Вони обнялися. Підпільники на відстані йшли за підводою. Біля мосту розділилися. Візник заїхав на міст, а група пішла по льоду Десни. На околиці села Анисова вони зустрілися. Вирішили перепочити.

— Разом не підемо, — сказав Михайленко. — Берегеля і Гонтаренко! За мною! Всі інші чекають тут!

В Анисові стояли німецькі автомашини, мотоцикли. Біля кількох хат крокували вартові. Далі йти не було чого. Повернувшись до своїх, Михайленко сказав, що відпочивати не доведеться.

Ішли високим снігом, обходячи населені пункти. Вранці дісталися лісу. Візник наказав чекати його біля зруйнованої сторожки. Повернувся години через дві і повідомив, що Лука Ющенко із своєю групою пішов у Дроздівський ліс на допомогу партизанам. Повернутися має через три дні. Зачекати можна у Переходівці.

Лука все не повертався. Вирішили не чекати. Шура Михайленко наказав, щоб городянам видали по гвинтівці й гранаті.

На шостий день мандрів підпільники вийшли на будинок лісника. Михайленко наказав всім залишитися за деревами.

Затамувавши подих, підпільники слідкували за тим, як з будинку вибіг озброєний чоловік і наказав Шурі підняти руки вгору.

Невідомо, скільки сплигло часу, тільки з'явився на ганку Михайленко живий і здоровий. Поруч з ним високий дядько. Шура махнув рукою, і його товариші вийшли з укриття.

— Давайте знайомитись. Я Адам Мольченко, представник командування партизанського загону імені Щорса. Заходьте в хату. Там поговоримо.

Люди в хаті спали на підлозі. Було жарко.

— Сідайте до столу, — запросив Мольченко. — Нагодуємо, чим бог послав.

Потім знову вислухав Михайленка і сказав:

— Твої хлопці поки що залишаються тут, а ми з тобою вранці підемо в загін. А зараз — спати.

...На просіці їх зупинили озброєні люди. Але впізнали Мольченка, привіталися.

Блондин міцної статури з блакитними очима уважно дивився на Шуру.

— Значить, підпільник з Чернігова. Документи є?

— Партийний квиток і посвідчення міськкому партії про те, що направлений для евакуації технічного обладнання, заховав у сумських партизанів.

— Назвіть ваших людей.

— Замість мене в місті залишився Олександр Садовий. Ми домовились, що я прийду сам або кого-небудь відправлю із запискою.

Блондин сказав, що Михайленко поживе з ними, а в місто піде довірена людина. З нею Шура зустрінеться ввечері. Потім вийшов і повернувся із бороданем. Віддав розпорядження відвести Михайленка до Олександри Тимофіївни, щоб нагодувати його.

Не втримався Шура і спитав свого провідника:

- З ким я розмовляв зараз?
— Це наш командир. Товариш Кім.

Із постанови обкому КП(б)У
від 15 травня 1946 р.

Обком партії відзначає значну роль в розвитку партизанського руху на Остерщині розвідгрупи Червоної Армії Кіма (Гнідаша), завдяки чому швидко зростали партизанські лави і в 1943 році було створено партизанське з'єднання.

Секретар обкому КП(б)У
М. Кузнецов. (15).

Олександрю Тимофіївною виявилася жінка років двадцяти п'яти. Вона насипала Сашкові миску борщу. Дала шматок хліба.

* * *

В землянці Кім був не один. Біля грубки стояла жінка похилого віку.

— Як самопочуття? — спитав командир Михайленка. — Певно, набридла бездіяльність і наша прискіпливість. Знайтеся. Це Любов Степанівна Валюшкевич. Ви розкажіть їй про своїх людей, дайте адреси.

Кім присів до пенька, який був замість столу, і почав щось писати. А Михайленко називав явочні квартири, прізвища підпільників, розповідав про операції, що вже здійснили. Кім слухав Шуру і робив нотатки для себе.

Михайленко попросив папір і олівець. Написав записку, як домовлялись із Садовим. Любов Степанівна зробила із папірця трубочку і непомітно сховала у довгу косу. Потім вони розпрощалися.

Любов Степанівна Валюшкевич, колишня вчителька з Остра, зв'язкова Кіма (16), через кілька годин прибула у Чернігів.

Із Садовим вона зустрілася на квартирі Ольги Йосипівни Петровської. Віддала йому паперову трубочку. Рукою Михайленка там було написано: «Розмовляй, як зі мною.»

Садовий деякий час здивовано дивився на жінку. Вона спокійно сиділа за столом. Гладила долонею квіти на скатертині.

— Хто ви? Звідки це у вас? — нарешті спитав він.

— Я зв'язкова представника розвідки Червоної Армії Кіма. Михайленко зараз у нього. Це на Остерщині.

Говорили понад годину. Сашко розповів про роботу своєї групи, про контакти з підпільниками. Он днями люди Миколи Шарого на заводі «Жовтневий молот» зірвали замовлення на виготовлення великої кількості осей для підвод.

— Зараз наша бригада монтує овочесушильний завод, — розповідав далі Садовий. — Під керівництвом дядька Матвія Дзюбенка та Андрія Берегелі саботуємо цю справу. За рекомендацією Дзюбенка Бичек став членом атестаційної комісії будконтори. Він зумів деяким слюсарям знизити кваліфікаційний розряд. Кинули цих хлопців на чорну роботу. Головне, від Німеччини вони врятовані. Про те, що ми робили раніше, вам, сподіваюсь, Михайленко розповів.

— Так, розповідав. А скажіть, чи є у вас люди на залізниці?

— З нами працюють колишні залізничники. Через них можна вийти на тих, хто зараз водить паровози.

— Тільки робіть це дуже обережно. Залізниця цікавить командування Червоної Армії. Необхідно знати, куди йдуть ешелони противника, з яким вантажем, яка охорона. При необхідності — пустити все у повітря.

— Так їм і треба.

— Хотілося, щоб до наступної зустрічі з вами була яка-небудь ясність із залізницею. І останнє. Дуже потрібна розвідка по місту. Краще буде, якщо ви розділитеся на групи. Ну, а всі ваші дані Кіму доставляти буду я. Прийшла я до вас не з пустими руками.

За допомогою Ольги Йосипівни Любов Степанівна подала мішечок, уміло зшитий, в якому були газети. Хвилюючись, Садовий гортав «Правду», «Красную звезду», «Известия» тижневої давності.

— Невже з Москви? — спитав Сашко.

— З Москви, — посміхнулася Любов Степанівна.

— Хлопці зрадіють!

— Ну, мені час. Що передати вашому тезці?

— Привіт. Скажіть, у нас все гаразд.

* * *

Після цієї зустрічі Грицько Маркін сказав Садовому, що його викликають у залізничну жандармерію. Хтось доніс, що

він — машиніст. Садовий зрадив, адже Кіма цікавить залізниця.

— Йди, Грицю, туди, йди! Буде все гаразд. Коли побуваеш у жандармерії, зустрінемось.

Начальник залізничної жандармерії кричав на Маркіна, загрожував розстрілом, якщо він зараз же не візьме паровоз.

І Маркін згодився. Він водив поїзди, придивлявся до людей. Серед них були його колеги довоєнного часу.

— Уявляєш, — розповідав він Григорію Іщенко, — Ілля Данилов тут, Олексій Ралін і Дмитро Легчун теж. Поговори з ними.

— Коли ми відходили, — сказав Іщенко, — я зустрівся з Іллею у Красному.

— Ось бачиш, — зрадив Маркін, — як все добре складається. Скажеш, що прийшов відвідати Данилова. Все-таки старі знайомі.

Але Іщенко не треба було зайвий раз переконувати.

Із спогадів ДАНИЛОВА Іллі Гавриловича, написаних 16 вересня 1976 року

Я і багато інших залізничників пішли до Дарницького військкомату, який знаходився поруч із станцією. Так я став солдатом. Нас кинули на захист Броварів і Києва. В одну з ночей пролунала команда просуватись на Бориспіль, прорвати кільце оточення. Але наша спроба не увінчалася успіхом. Хто залишився живими, розійшлися по лісах, намагаючись перейти лінію фронту. Це також мені не вдалося. Я залишився на окупованій території німцями. Проходячи село Красне, я зустрівся з Іщенком Григорієм Андрійовичем. Він також повертався до Чернігова. Ми йшли разом до села Анисів, а там розійшлися. Він пішов в село до знайомих, а я в Чернігів.

А незабаром прийшов з Києва Д. А. Легчун. Ми обидва влаштувались працювати на станції у Чернігові. Спочатку колійними робітниками, а потім стрілочниками, зчіплювачами вагонів. В кінці 1942 року у нас була створена підпільна група, до якої входила Данилова В. В., Петренко Марія Петрівна, Легчун Дмитро Антонович, Ралін Олексій Олексійович і я. Ми шкодили німцям, засипаючи у букси вагонів пісок, вели

агітацію серед населення. З партизанськими загонами зв'язку не було. Діяли самі, як могли.

В лютому 1943 року я зустрівся з Іщенком Г. А. Він мені сказав, що вже існує зв'язок і незабаром прийшов до нас із Садовим Олександром Євлампієвичем. Я почав одержувати листівки і вказівки Кіма через Садового О. Є. Стали мати нові явочні квартири, де зустрічався з Валюшкевич Любов'ю Степанівною, проводив з нею бесіди, одержував конкретні вказівки. Листівки, які я отримував від Садового, головним чином розповсюджували Данилова В. В. і Петренко Марія.

Легчун Д. А., Ралін О. О. і я працювали зчіплювачами вагонів у різних змінах. Тому була можливість знати про вантаж і станцію призначення цього вантажа. Цілодобово фактично ми контролювали станцію, вона була під нашим наглядом. Відомості, які добували Ралін і Легчун, я регулярно передавав Садовому О. Є. Він мешкав поруч зі мною, тому зустрічались кожного дня.

Пізніше ми одержували міни сповільненої дії, магнітні. Їх приносила Данилова В. В. від Іщенка Г. А. Я брав одну, коли йшов на роботу, мінував паровоз або вагон з військовим вантажем. Декілька мін я давав Легчуну Д. А. Він також мінував поїзди. І в дорозі лунали вибухи.

Двері відчинила йому незнайома дівчина років сімнадцяти.

— Ти чия така будеш? — спитав Іщенко. Вона не відповіла і крикнула углиб квартири: — Гаврилович, тут вас питають.

Вийшов Данилов і кілька секунд розгублено дивився на нього. Нарешті вигукнув:

— Іщенко, Гриша!

— Думав, не визнаєш мене. — Григорій простягнув йому руку. Данилов міцно стиснув її і провів гостя до кімнати.

— Ну, як ти? — спитав Ілля, коли вони всілись на диван.

— Дізнався, що ти в місті, ось і вирішив відвідати, — сказав Григорій, наче не чув запитання. — Як живеш?

— Як і всі. Працюю на залізниці.

— А я на ТЕЦ служу.

Данилов поправив штору на вікні і сказав:

Вірочко, збери що-небудь на стіл.

— Хто вона тобі? — спитав Іщенко.
— Дружина вона мені, законна дружина, — відповів Ілля.
— Та ти що?! — здивувався Григорій. — Встиг одружитися.

Увійшла Віра і запросила чоловіків до столу.

— Я хочу, Ілля, відверто з тобою поговорити, — сказав Іщенко. — Є у мене друзі. Люди що треба. Потрібні їм залізничники, котрі зможуть завдати німцям жару. У друзів моїх є зв'язок з лісом. А партизанському командуванню необхідно знати, які німецькі ешелони куди просуваються. Їх треба висаджувати у повітря. Що скажеш?

Данилов, хвилюючись, почав ходити по кімнаті. Запалив і твердо сказав:

— Я з твоїми друзями!

Через два дні Іщенко знову відвідав подружжя Данилових. На цей раз він був із Сашком Садовим.

Так Ілля Гаврилович Данилов і його дружина Віра Василівна стали членами підпілля. (17).

Із спогадів ДАНИЛОВОЇ Віри Василівни, написаних 16 вересня 1976 року

Дім, в якому ми жили, був біля самої станції. В одному під'їзді з нами мешкали й товариші по роботі чоловіка. Часто зустрічались. Іщенко Г. А. привів до нас Садового О. Є. Прийшли начебто козу купувати. Садовий О. Є. був вже зв'язаний із розвідником Кузьмою Гнідашем. «Кім» була його кличка. Він налагодив зв'язок із залізницею станції Чернігів. З'явилися явочні квартири.

Пам'ятаю такий випадок. До нас прийшов на квартиру Легчун Д. А. (потім він працював у нашій групі) і, звертаючись до чоловіка, сказав: «Я бачу по тобі, ти щось знаєш, ти з кимось маєш зв'язок. Я теж хочу працювати. Підкажіть, що мені робити.»

Скільки було тривог і безсонних ночей, коли чоловік працював у нічну зміну. Ішов, брав з собою вибухівку. Не могла заспокоїтися, поки не побачу у вікно, що іде живий. Дуже часто ночували у родичів, щоб уникнути арештів. Німці робили облави на базарі, на вулицях. Кого забирали у тюрму (тих, що здавались підозрілими), а інших відразу заганяли у вагони і відправляли до Німеччини. Вагони подавали на територію Катанінки (фабрика первинної обробки вовни).

І ось Легчуна Д. А., члена нашої групи, заарештовують прямо на роботі. Ми вирішили йти у загін. Боялися, що не витримає катувань, і почнуть нові арешти.

Ми сповістили всіх своїх підпільників, в який час і де за містом зберемося, і всі разом пішли до загону. Але Легчуну Д. А. пощастило. В тюрмі його тримали одну ніч. Всю ніч він стояв у коридорі обличчям до стіни. Буває ж таке! Коли він у день свого арешту йшов на роботу, я дала йому декілька листівок, щоб він розповсюдив їх на станції. Коли його заарештували, листівки були у нього. Зробили обшук, все продавились фашисти, а годинникову кишеню, де були листівки, не зачепили. Вранці його випустили. Хтось із поліцаїв сказав йому, щоб не заходив додому, а прямував до лісу.

А коли Данилова І. Г. заарештували у березні 1943 року, тримали недовго, теж хтось із поліцаїв сказав, ідіть додому і працюйте, як працювали. І це все, я так думаю, завдяки нашому командирі Гнідашу К. С.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Любов Степанівна Валюшкевич регулярно була у Чернігові, зустрічалась з Олександром Садовим. Вона передала, що Кім схвалив їхнє рішення розділити місто на ділянки для роботи з метою конспірації.

Групу «Місто» очолив Садовий. Вона збирала інформацію про розташування німецьких штабів, служб СД, мадьярських каральних загонів. Група «ТЕЦ», якою керував Григорій Іщенко, вела нагляд за просуванням гітлерівських військ на Михайло-Коцюбинському шляху, за їх розміщенням в будинках колишньої фабрики первинної обробки вовни, за станом об'єктів військового будівництва на території цієї фабрики і заводу «Б», проводила диверсії. Групою «Залізниця» керував Григорій Маркін. Підпільники вели нагляд за просуванням німецьких військових ешелонів. (18). Змінили конспіративні квартири. Їхніми господарями стали Ольга Петровська, Андрій Бичек і Грицько Маркін. В той час німці почали створювати укріплення на Десні. Дядько Матвій з сином бували там кожного дня. Здається, все запам'ятали вони, але потрібна була карта.

— Добре, я передам ваше прохання, — пообіцяла Садовому Валюшкевич.

— На колишній фабриці музичних інструментів підбрали вірних людей, — розповідав Сашко. — Вони отримують вказівки для проведення диверсій. Монтаж сушильного заводу зірвали повністю. Андрій Бичек запевнив, що німці уже не продовжуватимуть роботу по відновленню заводу.

Прощаючись, Любов Степанівна передала Садовому пакунок листівок. Особливу увагу просила звернути на ту з них, де мова йшла про помилування тих поліцаїв, хто перестане служити окупантам.

— Нехай вона дійде за призначенням, — сказала Валюшкевич.

Навідувалась у місто і Марія Хом'як. Її сестра Олександра разом із чоловіком Павлом Тимошенком виконувала різні завдання Кіма. У вільну годину готувала хлопцям їжу. Павло Тимофійович ще в липні сорок першого був залишений Остерським райкомом партії для підпільної роботи в селі Сорочошичі. Тут його і відшукали люди Кіма. В березні сорок третього Тимошенка обрали парторгом розвідгрупи Гнідаша. А Марія Хом'як стала його зв'язковою. Два-три рази на місяць вона відвідувала Чернігів. Приходила у тридцятий будинок по вулиці Урицького до Надії Іванівни Жабинської, яка виконувала доручення кімівської зв'язкової. Марію Хом'як цікавили дані про дислокацію військ, їх просування (тил або фронт), характер вантажів, заходи німецької влади.

Таким чином Кім перевіряв інформацію чернігівських підпільників.

Увечері до Сашка Садового завітав Петро Іванович Журба.

— Для мене що-небудь єсть? — спитав старий. — Будуть нові завдання?

— Сьогодні троє хлопців з полону втекли. Треба їх до лісу. Зможеш?

— Де вони?

— Тут, у хаті. Хлопці, виходьте! — Садовий постукав по підлозі. Петро Іванович дивився на них, і гостра жалоба сти скала його серце. Вони були виснажені, але в очах світилася жадоба дії.

— Все буде гаразд, — ласкаво говорив старий. — Хто у вас за старшого?

Вперед вийшов бородань.

— Мабуть, одноліток мій? — спитав Петро Іванович.

— Мені, батько, і тридцяти немає.

— О, господи, що ж це робиться на білому світі, — вигукнув старий. Коли прощалися, бородань сказав Садовому:

— Спасибі вам за все. І хлопцям вашим теж. Ми вас ніколи не забудемо.

Ці троє втекли із Яцівського концтабору, в якому було повстання. Ще в лютому 1942 року фашисти вирішили «поліпшити» фабрику смерті. Вони руками в'язнів тюрми стали будувати неподалік від урочища «Криволівщина» концентраційний табір. Крім перевезених з тюрми радянських військовополонених, за наказом міжрайонної Чернігівської управи, сюди мали інтернувати всіх, хто ухилився від трудової повинності. В'язні повинні були обробляти землю, відгодовувати худобу для фашистського рейху. Та головним завданням в новоствореному таборі, як і в тюрмі, було знищення заарештованих.

Це нове місце жорстоких тортур представляло собою 400-метровий квадрат, обнесений двома рядами колючого дроту чотириметрової висоти. На кутках височіли сторожеві вишки з охороною.

В першій половині табору метрів за сто від вхідних воріт неподалік від огорожі стояв будиночок для «начальства», столярна, швейна і бляшана майстерні, де працювали заарештовані. Друга половина — вісім довгих бараків на метр заглиблених у землю. В першій тисячі перевезених із тюрми тут були чернігівці.

В бараках спали на сирій землі. Було холодно, зі стелі текло. В'язні задихались від тісноти. Годували абияк, хліба не давали. Були випадки, коли полонених розстрілювали прямо в черзі за їжею. І якою їжею? В так званій «кухні» були встановлені великі казани, в яких варились нечищені, немиті буряки. На кожного припадало щодоби по літру такої баланди. Люди вмирали, як мухи. Але табір весь час поповнювався з тюрми.

Часто фашисти влаштовували розваги — завозили з міста бродячих котів і собак і віддавали їх голодним в'язням. Хто не витримував і тягнувся за шматком м'яса, того прилюдно вішали. Особливо відзначався в знищенні заарештованих помічник начальника концтабору Бакирс. Сухопарий, з жовчним видовженим обличчям, він нагадував лютого пса. Його прозвали «майстром» смерті. Він не знаходив собі місця, поки

не розряджував у когось свій пістолет. Це ж було для нього найбільшою насолодою. Тут же на місці й закопували.

Через кілька місяців табір фактично стояв на крові і кістках заарештованих. Прямими винуватцями злочинів в тюрмі, в урочищі «Криволівщина» і в Яцівському концтаборі стали крім кровожерного Бакирса начальник Чернігівського СД Кристензен, комендант підсобного господарства СД на Бобровиці Грунерт, Райхельт, Шонветтер, поліцейські і солдати табору Дітріх, Кубе, інші. (19).

Тривожно, в щоденних смертельних корчах здригалась східна околиця Чернігова. Не могли спокійно спати люди Бобровиці і Яцева. Як переживали лиху годину матері, жінки, старики і діти цих сіл Чернігова, до яких із глибокого яру, із-за колючого дроту місцевого концтабору доносився стогін приречених.

В перших числах лютого 1943 року в'язні дізналися через Івана Романенка, слугу Бакирса, про те, що німці збираються розстріляти всіх заарештованих. Далі чекати було нікуди. Повстання призначили на дев'ятнадцяте, коли настане північ. Іван Романенко мав відкрити двері бараків, але він був спійманий поліцейськими. Вранці його з вирізаними губами, вухами, носом вивели перед вишикуваний натовп. Один з німців вдарив непритомного Романенка гумовою палицею по голові, а Бакирс розрядив у нього свій парабелум. Нікого не видав цей мужній вчитель з Гомеля.

Після кривавої розправи однодумці Івана Романенка вирішили підняти повстання того ж дня, о четвертій вечора, по дзвону гільзи на баланду. Як тільки пролунав сигнал на обід, першими з приготовленими ломиками в руках вибігли працівники майстерень. Вони кинулися до будинку адміністрації, забили поліцейських, знищили німців на чолі з ненависним Бакирсом і захопили їх зброю.

Як тільки замовк будинок адміністрації, повстанці кинулись на вартових з кулеметами. Тупіт сотень ніг, дзвін заліза, стрілянина, падіння підкошених тіл, тарахкання кулеметів, смертельний стогін і дикі крики людей — все злилось в могутню силу повстання. За півгодини з більшою частиною охорони було покінчено.

Багато з тих повстанців, розправившись з німецькою вартою, бодай на хвильку забігали в хати бобровичан та янівців, щоб якимось окрайцем хліба втамувати голод.

Сюди негайно прибув каральний батальйон під командуванням оберштурмфюрера Кросса. У наступні два дні карателі за надання допомоги втікачам із табору дощенту спалили село Яцево і частково Бобровицю, а людей розстріляли і спалили живцем в оселях. У такий спосіб було знищено 625 жителів, а їх майно, худобу — пограбовано.

* * *

У лісовій резиденції Кіма відбулись неабиякі події. Сміливий і досвідчений розвідник Костя Шкуратко, виконуючи завдання секретаря підпільного обкому партії Миколи Попудренка, через остерських підпільників, вийшов на Гнідаша.

Заступник Кіма з конспіративних справ Іван Бертольдovich Тиссовський довідався про те, що з боку Янова просувається озброєний до зубів каральний батальйон у кількості грита чоловік. Ця бойова одиниця складається з військовополонених, уродженців Дону і Кубані. Командують ними офіцери СС. Однак батальйон поводить себе дивно. Обходить партизанів, не знищує місцеве населення. Навіть допомагає тим, кого відправляють до Німеччини. А головне те, що батальйон шукає зв'язків з партизанським командуванням, щоб домовитись про перехід на бік народних месників.

Тут було над чим подумати. Центр рекомендував Кіму не поспішати, детально вивчити батальйон, його командирів, справжні наміри.

Незабаром завдяки людям Тиссовського Кім знав, що у вересні 1942 року з військовополонених донських і кубанських козаків, лубенського концтабору, німці сформували 121-й козачий батальйон для боротьби з партизанами. Очолив його німецький капітан Кюнцель. Командний склад призначили з козаків. Прізвисько командира батальйону Малахов. Ад'ютант Кюнцеля — Попов. Командирам рот Леонт'єву, Калачову і Сорокіну німці присвоїли офіцерські звання.

На початку березня сорок третього року батальйон повстав. Німецьких офіцерів перебито. Зачинатель бунту — командир роти Петро Леонт'єв. Тепер шукає контактів з партизанським командуванням.

**Довідка Головного управління кадрів
Міністерства оборони СРСР**

На Ваш запит, що надійшов до Головного управління кад-

рів, повідомляю відомості, що у нас є, про військові частини, в котрих проходив службу Леонтьєв П. П.:

— старший лейтенант ЛЕОНТЬЄВ Петро Павлович закінчив курси молодих лейтенантів при 8 стрілецькому корпусі; обіймав посади: з березня 1940 р. — командир взводу 331 гаубичного артилерійського полку РКК; з серпня 1941 р. — заступник командира батареї 331 гаубичного артилерійського полку; з листопада 1941 р. — заступник командира батареї 555 гарматного артилерійського полку РКК; з лютого 1942 р. — командир батареї 3 гвардійського артилерійського полку РКК.

Інших відомостей у Головному управлінні кадрів немає.

Начальник 2 відділу
Прокоп'єв.

Потім — бої під Харковом і полон. Вступ до батальйону з метою прорватися до своїх.

Кім сказав Тиссовському:

— Дуже прошу вас організувати нагляд за просуванням повсталих козаків. Як тільки вони опиняться тут, необхідно організувати їх зустріч з нашими зв'язковими. Це дуже важливо.

Леонтьєв вміло відводив батальйон від німецьких гарнізонів і засідок. Через добу після повстання біля села Високі Жари козаки перейшли Дніпро. Саме тут відбулась зустріч з Андрієм Новодідом, мешканцем села Сорокошичі, який виконував доручення Кіма.

* * *

...Вони йшли всю ніч, а на світанку наткнулись на німецький дозор. Бій відбувся короткочасний, але потім гітлерівці зрозуміли, що мають справу з козаками, яких розшукують, і викликали підкріплення. Але підкріплення не дуже допомогло фашистам.

По завершенню бою Петро Леонтьєв наказав доповісти про втрати. Виявилось, що в батальйоні тільки двоє поранених. А есесівців вбито до двадцяти.

Леонтьєв шукав Андрія Новодіда, однак його ніде не було. Невже зрадник? Батальйон стрімко йшов вперед, перегороджуючи шлях карателям стіною смертоносного вогню. Німці змушені були відійти. Настала нарешті хвилина відпочинку.

Петро підійшов до Герасима Гаврилова, який стояв із тур-
том людей. Від їхнього сміху Леонтьєв відчув злість на са-
мого себе.

— Ось і командир наш, — посміхаючись, Герасим підій-
шов до нього. — Тут Андрій провідників привів.

Петро в натовпі побачив Новодіда. Той посміхнувся лука-
во. Зустрілись і обнялися.

Леонтьєв наказав батальйону шикуватись. Звертаючись до
козаків, він сказав, що зараз їхній шлях проляже до села
Висока Піч, де відбудеться зустріч з партизанськими коман-
дирами.

Забувши про втому, батальйон крокував до Високої Печі.
І тут їх зустріла група, спеціально відряджена Кімом. В цій
групі людей був Павло Бойправ, який невдовзі став ад'ютан-
том Кіма.

ДОВІДКА

Видана дійсна гр-ну Бойправу Павлу Пилиповичу в тому,
що він знаходився в партизанському загоні ім. Щорса Ос-
терського району з грудня місяця 1942 року, учасник боїв по
знищенню опорного пункту німців х. Пирново. В бою показав
себе відданим, хоробрим бійцем-партизаном. В боях з німець-
кими окупантами був поранений. За бойові заслуги команду-
ванням партизанського загону представлений до урядової на-
городи «Медаль Партизан Вітчизняної війни». З травня мі-
сяця 1943 р. на користь служби переведений до оперативної
групи Головного розвідуправління Р.С.Ч.А. Працював ад'ю-
тантом опер. групи Г.Р.У. Р.С.Ч.А. На роботі показав себе
відданим працівником, багато зробив для розвідки на користь
частин Червоної Армії.

За сумлінну роботу командуванням Червоної Армії пред-
ставлений до урядової нагороди.

Звільнений із складу групи по завершенню роботи в цій
місцевості в зв'язку з приходом частин Червоної Армії.

Прохання до представників рад. влади використати тов.
Бойправа на адмін. політичній роботі свого району.

Начальник опертивної групи К. С. Гнідаш
22 вересня. 1943 рік

Пізно вночі Павло Бойправ та Андрій Новодід повідоми-
ли Леонтьєва про прибуття Кіма. Спочатку між ними відбу-

лась розмова наодинці, а потім Гнідаш виступив перед козаками. Запропонував стати на захист українського народу.

Так глибокої березневої ночі сорок третього року із 121-го козачого батальйону був створений партизанський загін імені Будьоного. Кім пояснив, на якій території, зайнятої німцями, діятимуть партизани нового загону. Від'їжджаючи, він запросив Леонтьєва поїхати з ним.

— Ви на Дону народились? — спитав Кім.

— Ні, на Кубані. Єсть у Краснодарському краї станиця Псебай.

— Сім'я є?

— Батька білі зарубали. Мати померла, коли мені п'ять років було. Виховував старший брат Олексій. Зараз він на фронті. Є дружина. Дочка. Народилася в сороковому році. Але нічого про них не знаю.

— Розшукаємо, і ви напишете їм. Це я вам обіцяю. В полон ви де потрапили?

— Під Харковом. Загинула артилерійська обслуга, якою я командував. Мене тяжко пораненого підібрали фашисти. Поміняв кілька концтаборів. Потім опинився у лубенському, що на Полтавщині. Весь час планував втечу. Тому, коли запропонували вступити до козачого батальйону, дав згоду. Знайшлись однодумці. Таким чином втік з полону.

— Бійцям вашого загону передайте, що партизанське командування про них знає і вірить їм. А все інше залежить від кожного козака.

Кім багато думав про Леонтьєва. Безперечно, він людина смілива, чесна і шанована. Розповідаючи про полон, Петро Павлович не намагався виправдовуватись. Він хотів тільки довіри.

Із звіту командування партизанського з'єднання імені Попудренка про бойові дії за період з березня по серпень 1943 року

З метою встановлення систематичного зв'язку і передачі вказівок обкому КП(б)У і обласного штабу в квітні було відправлено спеціальну розвідгрупу в складі 18 чоловік. Внаслідок двотижневої роботи цією групою було встановлено зв'язок із слідуючими партизанськими загонами:

...2. Михайло-Коцюбинський район — загін імені М. Коцюбинського. В цьому ж районі встановлено зв'язок з ізнову організованим загonom під командуванням т. Леонтьєва П. П. Цей загін організувався із колишніх добровольців-козаків, які будучи кинуті на боротьбу з партизанами, перебили німців і залишились самостійним загonom. (20).

Першою самостійною операцією партизанського загону імені Будьоного було знищення німецького гарнізону в Ревуновому Крузі поблизу Чернігова. Детально цей бій описаний в книзі В. Андрюшенка і В. Голянова «Мятежный батальон», що видана в Краснодарі 1978 року.

Цей успіх підняв настрій бійців загону. Підпільникам на станції Чернігів розгром гарнізону в Ревуновому Крузі і знищення залізничного полотна принесли велику підтримку.

Дивлячись на карту межиріччя, Кім думав, що, незважаючи на встановлений тут окупантами режим терору і репресій, вдалося відновити діяльність підпільних груп і організувати партизанський рух. Практично постійно здійснюється зв'язок з підпільниками Чернігова, Ніжина, Києва та інших міст. За повідомленнями Любові Степанівни Валюшкевич приміські села Киїнка та Козероги надають допомогу підпільникам Чернігова під час переходу людей до партизанів. А в Слабині та Андріївці створені конспіративні квартири, як він і рекомендував.

* * *

В Чернігові відбувались непередбачені події. Заарештували Івана Осипенка і його дружину Валентину. Їх звинуватили в зв'язках із в'язнями Подусівського концтабору і в підготовці масової втечі.

А було так. Підпільники із групи Івана Осипенка давно працювали над планом визволення наших людей із Подусівського табору. Для його здійснення треба було встановити зв'язок із в'язнями і завербувати кого-небудь із охорони.

Незабаром Іван Осипенко мав вичерпну інформацію про табір.

Племінник сусідки Івана служив охоронником Подусівського табору. Вони інколи зустрічались. І того разу розмова зайшла, щоб охоронник допоміг в'язням втекти. Хлопець погодився, тільки поставив умову: «Коли прийдуть радянські, ти скажеш, що я допомагав вам і нікого не вбивав.» Але Оси-

пенко заперечив: «Якщо ти нам допоможеш, то це буде правда, а щодо іншого — не знаю. Доводити доведеться.» На тому і зійшлися. Охоронник пообіцяв, що влаштує втечу військовополонених. З ними для партизанів передасть станковий кулемет і три ручних кулемети Дегтярьова.

**Із щоденника М. О. ДОМНИЦЬКОГО
— мешканця Чернігова, ветерана Великої
Вітчизняної війни**

«Раніше, ще до революції, там, де зараз плембаза, була дитяча колонія. Туди, як розповідав мешканець Старого Білоусу Іван Федорович Березовський, надсилали неповнолітніх злочинців з усієї Росії. На території колонії були миловарний та свічковий заводи, шевська майстерня і невеличка церквочка. Після революції відбували там строк дорослі злочинці. А потім до самої війни утримувались безпритульні.

Біля колонії юрмились декілька хаток. Невідомо звідки виникла назва Подусівка і що раніш виникли — колонія, чи хати. Можна припустити — хатки.

І ось дні фашистської окупації. Колонію перетворили в страшне пекло військовополонених. Гірше каторги. Люди стали гірше худоби. Згадують очевидці та учасники тих подій.

МАСЛЮК Марія Іванівна:

— Старостат виправив нас на роботу в колонію. Ось ми в колонії. До нас підійшов німець. «Гут», — промовив. А потім окинув оком: «Ти, ти, ти». Красивих відібрав, а решту відправив додому. Я попала в числі некрасивих.

ЖУРБА Надія Петрівна:

— Ото коли нас німець відібрав, це ще не все. Німці нам загадували в приміщенні: «Пройди так. Іще так. Повернись так, іще так. Глянь туди. Іще туди. Гут.» Це у них була відбіркова комісія. Кого куди поставити. Старшим поваром була Любов Мекшила. Через батька я стала зв'язковою в партизан. Пам'ятаю, як з колонії в Яцево гнали 80 чоловік військовополонених. Коли колона полонених опинилась там, на горбу, один з них упав з ніг. Тут його застрелили. Ми пішли до нього, може він ще живий? Де там. Закляк.

Колонія входила до Яцевського табору військовополонених. При мені військовополоненим з горища вдалося спуститись униз. До того я їм кинула у баланду ножиці по металу.

А потім я перейшла на ТЕЦ. Дубровна Ольга була у німців за офіціантку. Вона про них би більше могла розповісти. Безпосереднім партизанським командиром у нас був Михайленко.

ДУБРОВНА Ольга Михайлівна:

— Як нас зібрали до купи, нам всім розподілили роботу. Встановили кожному регламент, коли, кому треба приходити на роботу. Швендяти по території не дозволялось. Спочатку старостат надсилав у колонію на роботу. А як молодь почали брати у Німеччину, то дівчата самі почали приходити на роботу. Я працювала прибиральницею...

НЕХАЙ Тетяна Артемівна:

— Я доглядала в колонії худобу. Не тільки ходити по території нам не дозволялось, але і між собою розмовляти. Та хіба шило в мішку заховати, коли самі поліцаї язикаті. Я була, як господиня. Давала військовополоненим картоплю.

Перед тим, як німці стали утікати, то військовополонених прямо у бараці стріляли, а потім гарбою вивозили за колонію. А я несподівано натрапила на це видовище. Крім полонених, були окремо і діти на території колонії. Спочатку забрали дітей з колонії. Відібрали, які їм подобались. А решту пустили, хай ідуть, куди хочуть. Малого Валентина Кравцова вчитель Голуб Микита Григорович, не дивлячись, що в самого було повно дітей, прийняв і вивчив.

КРАВЧЕНКО Григорій Михайлович:

— Спочатку колонія належала міській управі, а потім СД забрало її до себе. Це було їхнє підсобне господарство. Держали корови, свині, коні. Комендантом був лейтенант Ридель. Його перекладачем — Міллер. А начальником колонії був Брутбек. Знаходився у місті.

Нас з Василем Романенком столярами надіслали з села на роботу в колонію. І надіслали Сиротинського Григорія як тесляра. А також — жінок для обслуговування колонії. Була команда СД і поліцаї. Були діти, яких привчали до роботи. Брутбека після партизани убили на Київщині.

У вересні 1942 р. німці розпочали справляти свято врожаю. З'їхалось німців, давай випивати. А потім пішли в танці, заgrimіла музика. Пішло. А тут раз — світло погасло. Апетит прервався. Ридель послав двох полонених спеціалістів. І ось світло загорілось. Знов почалась гулянка. Про полонених забули. Виявилось вранці, що втекли. А потім вивели, вишикували полонених. Ридель відрахував двадцять душ. Повели з

колонії під залізничну колію, там вирили яму і їх розстріляли. Це ми бачили крізь вікно.

КРАВЦОВ Валентин Іванович:

— Нас, дітей, в колонії годували добре, але й били немилосердно за всяку провину. Були з партизанами перестрілки навіть удень. Повз Риделя кулі свистіли. Одного разу під час перестрілки нас поклали долі і пояснювали: «Партизани пум, пум.»

Я на нозі на роботі розбив палець. Круш Уляна лікувала. Вихователями у нас були дві німкені. Чорнява над дівчатками, білява над нами. Одна з них знала українську і російську мови. Нам видавали книжки і канцприладдя. Вчили нас практично німецької. Нам видали форму синьо-сіру, галіфе. Хто з нас виріс, брали служити в СД.

МАЛЕЦЬ Степан Васильович:

— Коли в таборі Яцево (поблизу Бобровиці) в лютому 1943 р. було влаштовано втечу і вбито начальника концтабору, то через день-два всі військовополонені, що знаходились в таборі Подусівка, були розстріляні. В цей табір я потрапив в середині червня 1943 р.

Працювали з ранку до заходу сонця. Баланду давали два рази на день. Хліба зовсім не давали. Нас примушували будувати камінні приміщення, де цеглу носили на відстані 700—800 метрів. Це була виснажлива праця. Стояла сильна спека, воду не завжди можна було дістати. Якщо хтось відставав з носилками, то прибігав Ридель і бив палицею. Він завжди з ганку комендантського приміщення спостерігав за роботою військовополонених.

Особливо есесівці посилювали жорстокість, коли німецькі розбійники терпіли поразку, або коли партизани знищували їхні гарнізони, комендатури. Мати стосунки з оточуючими нас «вільними людьми» було дуже небезпечно, за це було жорстоке покарання, навіть розстріл. Ми весь час чекали допомоги від партизанів.»

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

...Двері тріщали від ударів. Валентина накинула пальто на голі плечі і вибігла до коридору, але відчинити не встигла. Німці увірвались, відштовхнули її і кинулись до кімнати. На-

казали Івану одягатись. Солдати розпочали обшук. Валентина плакала.

— Фрау? Твоя жона? — спитав німець.

— Так, моя дружина, але вона ні в чому не винна, — відповів Іван. Офіцер близько підійшов до Івана і сильно вдарив по обличчю. Валентина підбігла до Івана, намагаючись захистити, і в ту ж мить її збили з ніг.

Їх вивели на вулицю. Поруч з будинком стояла крита машина.

Всю дорогу до СД Валя плакала. Потім їх розлучили. Івана завели до тісної із цементною підлогою кімнати. За нефарбованим столом сидів есесовець, поруч — перекладач. Івану наказали роздягнутися до білизни. Потім його посадили на стілець, заламавши руки за спинку стільця. Клацнули наручники. Босими ногами відчував холодну підлогу.

— Через кого тримав зв'язок з партизанами? Хто тобі допомагав? — почав перекладач.

Іван мовчав. Він бачив, як гестапівець ходив по кімнаті, потім з шухляди дістав нагайку із свинчаткою на кінці.

— Ти будеш відповідати? — уже кричав перекладач. Підскочив гестапівець і вдарив Івана по голові важкою нагайкою. Він втратив свідомість...

* * *

Першим про арешт Осипенка дізнався Тихін Саприкін. Його мати Тетяна Василівна пішла до Тамари Терентьевої, перекладачки на залізниці.

— Треба знайти дорогоцінні речі, — сказала Тамара. — Золото краще. Це буде добрий хабар для тюремного начальства. Я сама потурбуюсь, як його передати потрібній особі.

Із підвала СД Івана перевели в камеру-одиночку. Все тіло нестерпно боліло, не міг рухатись. Його не годували і не давали води. Він часто втрачав свідомість. В ті хвилини, коли свідомість поверталася до нього, Іван думав про Валентину, про товаришів по підпіллю. У хвилини крайнього відчаю йому здавалося, що під час марень проговорився. Він бачив обличчя Тихона, його матері, Шури Михайленка. Іван широко розплющував очі, і глухий стогін виривався з його грудей.

Кілька разів на день його тягали на допити. Кидали на камінну підлогу, збивали шомполами, але він мовчав. Тюремщики щось кричали, але Іван вже не чув їхніх голосів.

А в ці хвилини в сусідній кімнаті вирішувалась доля його Валентини. На всі питання відповідала негативно.

Минали дні за днями. Окупанти робили все, аби розкрити підпільну організацію в місті і знищити її. А підпільники боролися за визволення своїх товаришів.

Тетяна Василівна Саприкіна пішла до заступника начальника міськуправи з питань будівництва Михайла Зубрицького. Сказала, що родичка Івана Осипенка. Розповіла, що його заарештовано. То якесь непорозуміння. Адже Іван чесно і віддано служив німецькій владі, виконував всі її розпорядження, відбудовував зруйновані об'єкти міста. Все це добре відомо самому пану Зубрицькому. Якщо триматимуть у тюрмі таких людей, як Іван Осипенко, з ким же йому тоді працювати? Тетяна Василівна благала пана начальника поклопотати за Осипенка. Родичі в боргу перед ним не залишаться. Зубрицький дав згоду.

За відсутністю фактів спочатку визволено Валентину.

* * *

Івана перестали тягати на допити. А потім привели до кімнати слідчого, де Осипенко вперше побачив шефа тюрми Курта, про якого чув різне. Увійшов перекладач. Звертаючись до нього, Курт заговорив: «Встановлено, що ти не забруднив себе зв'язками з бандитами. Слідчий, котрий вів твою справу, вважає, що ти можеш бути вільний і приступити до своїх обов'язків техника-наглядача.»

Все, що відбулось потім, було як уві сні. Два німця викинули Івана за тюремні брами.

До вечора він дістався дому. Від Валентини дізнався, що за нього клопотав Зубрицький. Гроші, дрібні золоті речі і старовинні монети, які Валентина назбирала у родичів і знайомих, через свого шефа передала Курту Тамара Терентьева. Вони зробили свою справу. Тільки через тиждень Іван вийшов з дому. Переконавшись, що за ним не слідкують, завітав до Саприкіних. Тетяна Василівна зраділа йому. Почала подавати щось на стіл.

— Не турбуйтеся. Спасибі вам велике за все. Як наші хлопці?

— Слава богу, живі і здорові. На пивзаводі працюють. Тільки боюсь я. Мадьяри озвірили. Без всякого приводу хапають людей на вулицях. Говорять, кожного дня вивозять їх

до лісу і там розстрілюють. Коли ж це все скінчиться?

— Я не знаю про справи на фронтах, Тетяно Василівно, але якщо вони звірють, значить не солодко їм живеться. Передайте усім нашим привіт. Завтра завітаю до міськуправи. Може, ще попрацюємо разом.

Пан Зубрицький співчутливо поставився до розповіді Івана Осипенка. Сказав, що в такий складний час неважко палицю перегнути. Потім пан Зубрицький витяг один з паперів, прочитав його і сказав:

— На пивзавод підеш. Там немає виконроба.

— Куди завгодно, — відповів Іван. — Їсти ж треба.

* * *

В Чернігові було неспокійно. Фашистська служба безпеки розпочала наступ на підпільників. На заводі «Жовтневий молот» було заарештовано Миколу Шарого. Його схопили в той момент, коли він затягував підшипники на електромоторі.

В СД Миколу люто катували. Але Шарий не вимовив жодного слова. Його маленьке схудле тіло перетворилося на криваву болючу рану. А потім він пам'ятає шпали, залізничні рейки, брудний і тісний вагон, який через два тижні привіз його до концтабору Дахау.

* * *

Дізнавшись про арешти в Чернігові, Кім відмовився від думки відправити Олександра Михайленка до міста з особливим завданням. Це рішення Кім прийняв і з таких міркувань: УШПР передав Чернігівському підпільному обкому партії директиву ЦК КП(б)У про посилення ударів по ворожих комунікаціях. Кіма сповістили про цей документ. Тоді ж він наказав включити Михайленка до групи підричників Яготинського мосту. За цю операцію всі були нагороджені медаллю «За відвагу».

З квітня 1943 року зв'язок підпільного обкому партії з розвідгрупою Кіма і партизанами, що діяли у межириччі Десни і Дніпра, став міцним.

Із звіту підпільного обкому партії про бойові дії партизанського з'єднання імені М. Коцюбинського з червня по вересень 1943 року

«В кінці травня за ініціативою представника Головного

розвідуправління Червоної Армії підполковника т. Смирнова і командира розвідгрупи ГРУ Червоної Армії т. Гнідаша (Кіма) було скликано нараду командирів партизанських загонів, що діяли в районі межиріччя. На нараді т. Смирнов запропонував створити із загонів з'єднання, на що командири загонів дали згоду. Командиром з'єднання було призначено т. Таранушенка М. М., комісаром т. Таранюка К. А. і начальником штабу — т. Коновалова І. С. Остаточо з'єднання сформува-лось у середині червня 1943 року.

До складу з'єднання увійшли такі партизанські загопи:

1. Імені Коцюбинського — командир Афанасьєв О. І.
2. Імені Щорса — командир Збанацький Ю. О.
3. Партизанський загін «Перемога» — командир Науменко С. Ю.

4. Імені Будьонного (колишній 121-й козачий батальйон, який був на службі у німців і в березні 1943 року перейшов на бік партизанів) — командир Саричев В. Ф.» (21).

П. П. Леонтєв став заступником командира з'єднання, яке підтримувало тісний контакт з Черніговом, надаючи допомогу підпільникам.

* * *

В дні Курської битви члени підпільної групи на станції Чернігів здійснювали розвідку в напрямку Ніжин-Чернігів, Чернігів-Гомель, Чернігів-Овруч. Здобуті ними відомості про кількість ешелонів, їх маршрут, характер вантажів передавалися Кіму. Гнідаш у свою чергу надсилав розвіддані в штаб фронту і в підпільний обком партії на ім'я М. М. Попудренка.

На лінію залізниці Гомель-Чернігів Микола Микитович відрядив групу Олександра Доброжанського. Підричники знищили двадцять п'ять ешелонів ворога і серйозно пошкодили Гомельський залізничний вузел. А в цей час підпільники станції Чернігів мінували і пускали у повітря ворожі еше-лони на лінії Чернігів-Гомель. Так гітлерівські військові ван-тажі і війська потрапляли у подвійну пастку.

Начальник поліції безпеки і СД в Чернігові штурмбанфюрер СС Теодор Кристензен видав розпорядження про знищен-ня дерев і чагарників біля залізничних колій, з повалених стволів влаштувати пастки. На зручних підходах до колій ставили протипіхотні міни, будки шляхових прохідників пе-ретворили на фортеці.

Начальник залізничної жандармерії для виконання розпорядження Кристензена наказав обнести ці фортеці колючим дротом і оточити системою окопів, ходів, сполучень, дзотів і дотів. На спеціальних спорудах день і ніч чергували спостерігачі. Колії освітлювались прожекторами. Через кожні півгодини проходили посилені патрулі — до взводу солдатів.

І все-таки вибухи продовжувались. За містом, на визначеному кілометрі, ешелони, що мінувались у Чернігові, йшли під укіс. Не допомагало навіть і те, що перед виїздом із депо кожного машиніста обшукували.

Ілля Данилов кожного разу хвилювався, коли хлопці йшли виконувати завдання. Особливо за Грицька Маркіна. До війни тиха, повільна людина, а зараз його наче підмінили. Він мінував ешелони легко, начебто все життя тільки це і робив. Грицько знав, на якому кілометрі його паровоз з вагонами повинні вибухнути. Піддавши пару, на повному ході стрибав з паровоза, коли відбувався вибух. Перші хвилини спостерігав пекуче полум'я, а потім повертався додому, і все починалося знову.

Олександр Свирський робив теж саме. Разом з Маркіним пустив під укіс ешелони з важким стратегічним вантажем на лінії Ніжин-Бахмач і двічі — на лінії Чернігів-Гомель.

З червня по вересень 1943 року підпальники станції Чернігів, якими керував Грицько Маркін, засипали піском 52 букси вагонів, пустили у повітря поїзд на перегоні Левковичі-Малейки з пошкодженням двокілометрової колії, з перервою руху на дві доби, чотири рази виплавили паровозні букси, 12 разів мінували поїзди і паровози. (22).

Лютували фашисти. Однак справжніх винуватців не знаходили. І тоді вдалися до хитрощів. Посадили на паровоз свою людину і дали в помічники хлопця, який нічого не підозрював. На першому ж полустанку за Черніговом стався вибух. Був він незначної сили, однак сильно вразив хлопця. Із захопленням спостерігав, як машиніст стрибав з паровоза, стріляв у темряву, звідки чулася німецька лайка. Живі і непошкоджені повернулися вони у депо. Ну, і давай розповідати по секрету, як висадили поїзд у повітря.

Вся ця історія насторожила Іллю Данилова. Ніхто з його людей у той день не мінував ешелони з військовим вантажем, які проходили через Чернігів. Значить, провокація. У них сподівання, що машиніст викличе людей на відвертість.

Через два дні після того випадку до Данилова підійшов

знайомий залізничник і попередив, що жандарми шукають його по всьому депо. Ілля знизав плечима, не показавши стривоженості. Залізничник похитав головою. Було не зорзуміло, співчуває він Данилову, чи засуджує його.

Прискорюючи кроки, Ілля вийшов на залізничне полотно. Він зрозумів, що в його розпорядженні майже немає часу, але залишити Чернігів, не побачившись із Садовим, він не міг. Вдома Вірочка сказала:

— До Сашка я піду сама. Ти сиди тихо, на очі сусідам не показуйся.

Данилов згадав одну із зустрічей з Любов'ю Степанівною Валюшкевич. Він тоді сказав, їй що хлопці бажають справжньої роботи. Вона ж запевняла Іллю, що їхню інформацію Кім високо цінує. А через деякий час Садовий сказав йому:

— Отримуй справжню роботу! Ось тобі міні Будеш ешелони підривати! Задоволений?

Ще б пак! То була справжня робота. І хлопці зраділи. Що ж він тепер скаже Любові Степанівні? Як виправдається перед нею за свою необачливість? Напевно, десь порушили правила конспірації. Ось і наслідок.

Вірочка вбігла до кімнати, ледь переводячи дихання. Про говорила:

— Садовий наказав йти якнайшвидше. В Андріївку, до Панаса Гапченка. Збирайся!

Із спогадів В. В. ДАНИЛОВОЇ 16 вересня 1976 року

«На конспіративній квартирі у с. Андріївці хазяїна вдома не було. Застали його дружину Гапченко Катерину. Я сказала пароль і розповіла, що ми всі знаходимося у Слабині, у моєї матері Неговської Марії Матвіївни. На завтра о четвертій ранку за нами на підводі приїхав Гапченко Панас, а з ним інші партизани. Увечері того ж дня на зустріч з нами верхи на коні виїхав Андрій Немчинов, заступник Кіма. Командир хвилювався, чи все гаразд. І коли ми прибули в загін, з нами говорив він і Валюшкевич Л. С. Перше питання: «Як решта — Садовий, Маркін, чи всі живі?»

Із спогадів І. Г. ДАНИЛОВА

«Після бесіди Кім сказав: «Спасибі вам всім за вашу роботу. А тепер відпочивайте.» Знаходячись у групі, ми раділи,

що прилітали до нас літаки, які привозили зброю і боєприпаси, а назад забирали поранених і хворих. У вільний час слухали Радінформбюро і з 20 на 21 вересня ми слухали зведення, в якому говорилося, що радянські війська визволили Анісів і Количівку.

21 вересня ми всією групою увійшли до села Новий Завод. Кім видав документи членам групи, котрі звільнялись від роботи в групі. Годині примірно о десятій в село Новий Завод увійшли радянські війська. Ми з радістю їх зустрічали. Вони були веселі і говорили: «Где же немец, черт возьми! Сколько идем, а немца нет.» Війська рухалися до Дніпра, до переправи.

Кім віддав розпорядження відвезти нас у село Слабин з тим, щоб легше нам добратися до Чернігова. На вантажній трофейній машині ми виїхали у супроводі кімівців до Слабина. Розпрощалися і пішли до Чернігова. 22 вересня я приступив до роботи на станції Чернігів.

Валюшкевич Л. С. працювала учителем, часто приїжджала у Чернігів, зупинялась у нас і в 1944 році. Сповістила нас про загибель Кіма, Клари, Андрія та інших товаришів у Білорусії...»

* * *

Шура Михайленко добре розумів, що вирішується не тільки його доля, але й доля тих, кого сьогодні з документами Тиссовського Кім відправив на завдання.

Вартовий вивчив перепустку і показав, як пройти до начальника. Ним виявився ефрейтор середніх літ, що погано говорив по-російськи. Німець прочитав папір, в якому відзначалося, що прибулий з Києва інспектор перевірятиме механізми міжміської телефонної станції, а потім залишить рекомендації. В цьому йому необхідне повне сприяння.

Годинник пробив полудень, коли Михайленко відклав у бік останній документ. Ефрейтор вибачився і сказав, що настав час обідати. Якщо пан інспектор не заперечує, він залишить кабінет, щоб з'їсти бутерброди. Запропонував і Михайленку. Але інспектор відмовився.

В апаратній було все звичне і знайоме. Шура дістав із портфеля щось схоже на медичний шприц, наповнений соляною кислотою. Обережно торкнувся голкою паперових ізоляційних стрічок. Діло зроблено. Тепер хай шукають зв'язок.

ТЕЦ мала свою насосну станцію на Десні, поблизу залізничного мосту. Це давало можливість людям Григорія Іщенка вести нагляд за укріпленнями і рухом поїздів через міст. Відомості підпільників через Садового і Валюшкевич передавалися у штаб Кіма. (20).

На початку вересня за Іщенком було встановлено нагляд. На ТЕЦ розпочалися арешти.

Станція зупинилася несподівано. Пельтнер вислухав головного інженера, а потім наказав провести ревізію на протязі доби. Знайти винних і передати їх в СД. Там розберуться, що до чого. Якщо головний інженер не виконає наказ, буде розстріляний на очах робітників ТЕЦ. Це була не проста загроза. Головний добре знав характер свого шефа. Треба шукати.

Ревізія виявила, що зникли деталі багатьох механізмів, без яких не можна було навіть думати про повноцінну роботу станції. Деталі так і не знайшлися. Їх сховали підпільники у закритих колодязях на спеціальних підвісках.

Пельтнер звернувся до СД. Шукали Іщенка, але його вже не було в місті. Сидячи на підводі і підганяючи коня, який стрімко мчав його в розташування партизанського з'єднання імені Коцюбинського, він кидав погляд на свого зв'язаного супутника. Ним був головний інженер ТЕЦ. Зарившись головою в сіно, той голосно стогнав. Тільки зараз до нього дійшло, кого пригрів біля себе.

Іщенко відчував впевненість, що і решта підпільників, як було домовлено, залишила місто.

Василь Ховрич переконав Василя Петрушевича зайти спочатку до нього додому. Ледь вони ступили до хати, як підїхали гітлерівці. Під час обшуку виявили міни, листівки і радянські газети. Патріотів розстріляли на території Чернігівської тюрми.

Увірвалися фашисти і до будинку Франца Івановича Генна. Його дочка Зінаїда у той день тільки повернулася з лісу. Принесла газети і листівки. Батько склав їх на пічку. І раптом німці. Молода жінка дивилася на них із жахом, трималася з усіх сил. Якщо розпочнеться обшук, тоді кінець. На-

віть збрехати нічого. Але охоронна грамота вплинула на офіцера. Він клацнув підборами і сказав Францу Івановичу:

— Перепрошую, пане Ген. Бандити зупинили ТЕЦ. Ваша дочка там працює. Ми її візьмемо із собою. Я сподіваюсь, що вона поділиться з нами цінними відомостями, і ми її відпустимо. Скажіть їй, нехай збирається.

Зблідлий Франц Іванович обняв Зіну:

— Збирайся, дочко. Пан офіцер нічого поганого тобі не зробить. За дівчаток не турбуйся.

Одяглася і йшла до машини, як уві сні. Запамяталось лише обличчя сусідки — стільки в ньому було злоби і незрозумілої радості. Вона не розповість, що брала участь в організації втеч військовополонених, які працювали на складі. Не розповість, що таємно приносила їм листівки, а пізніше, коли встановився зв'язок з партизанами, — радянські газети. А в магазині ТЕЦ під виглядом товарів приймала і видавала газети, листівки, вибухівку. В той час, коли на квартирі Маркіна збиралися підпільники, чергувала на вулиці.

До вечора Зіну Ген протримали у приміщенні СД. Потім вивели на темний двір і наказали сісти до кузова автомобіля. Їхали недовго. Так Зіна Ген потрапила до в'язниці.

Її вели темними сходами. Камера виявилася порожньою. Сіла у куток, наказала собі спати, але сон так і не прийшов до неї. А потім загнукали двері, і в камері з'явилося багато жінок. Вони не помічали Зіну, ступали на її ноги. Вона змушена була піднятися. І тут її викликали на допит.

У приміщенні, куди її привели, була задуха, пахло тютюновим димом. На стільці сидів офіцер у чорному мундирі. Поруч злий, нервовий перекладач.

— Де Іщенко? Хто йому допомагав?

— Не знаю ніякого Іщенка. У мене маленькі діти...

— Ми тебе зараз розстріляємо, — кинув перекладач. Зіна внутрішньо здригнулась, але продовжувала стояти, не втрачаючи самообладання. Її поставили до стінки. Потім офіцер навів пістолета. Вибухнув постріл, і Зіна впала. Втратила свідомість. Її підняли, привели до свідомості і відвели до камери.

На третю добу за Зіною прийшов незнайомий поліцай. Був він високий на зріст. Дивним їй здалось, що йшли вони іншими коридорами, темними сходовими прогонами. Зіна вирішила, що поліцай зараз її пристрелить. Але він раптом сказав:

«Обережно, тут шербата сходинка.» І навіть підтримав. Зіна хотіла озирнутися назад.

— Ідїть і не оглядайтеся, — промовив поліцай. — Тримаетесь ви добре. Молодчина. Завтра я допоможу вам уйти звідси.

На черговому допиті Зіну знову запитували про Іщенка. Мовчала. Її вдарили і кинули до камери.

Другого дня у надвечір'я Зіну забрав наглядач. Наказав виходити з речами. Значить, кінець. Той високий поліцай обдурив її. Але в коридорі Зіна побачила саме його. Порівнявшись з ними, він спитав наглядача:

— Куди ти?!

— На допит.

— Дивно, а мені наказали зробити з нею інше.

Наглядач зрозуміло хмигнув і сказав:

— Добре, для такої справи віддаю.

Високий поліцай вивів Зіну на тюремне подвір'я, освітлене прожекторами, і наказав їти до брами, де юрмились дивні на вигляд люди.

— Ось, — сказав він іншому поліцаю, — ще одна баба з цієї шантрапи. Наказано відпустити.

Високий поліцай більше не дивився на Зіну. Хтось покликав його, і він побіг.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

На початку серпня Кіма сповістили, що за дивних обставин загинув Петро Леонт'єв. Могилу комбата так і не вдалося відшукати. Його закопали, зрівнявши місце захоронення із землею. Кім розмовляв з людьми.

Розповідали, що після бою Леонт'єв відпочивав на землі під деревом. За наказом когось на нього сплячого навалились хлопці комендантського взводу, зв'язали, а потім, як зрадника, розстріляли.

Важко було повірити у зрадництво Петра. Участь Леонт'єва в розгромі німецьких гарнізонів у Ревуновому Крузі, в Пирново Київської області та інших боях свідчила, що партизанами керує хоробрий, розумний і досвідчений командир. Кім згадав, як у травні загін імені Щорса прийняв на свої аеродроми літаки з Великої землі. Партизани одержали продовольтво, медикаменти, обмундирування та зброю. Саме в

той день Кузьма Гнідаш вручив Петру Леонтьєву радянський автомат. Комбат опустився на коліно і бережно прийняв зброю. Цей епізод став початком великої чоловічої дружби між ними. І поки ставка розвідгрупи Кіма знаходилась в районі дій чернігівських партизанів, Кузьма Гнідаш часто приходив до командирської землянки Леонтьєва. Годинами вони розмовляли. В такі хвилини Петро був дуже щирим. Знову згадував полон, говорив про перемогу, про те, чим мріє зайнятися після війни. Просив Кіма відшукати сім'ю, через нього відправляв на батьківщину листи.

Гнідаш знову і знову згадував очі, жести, вираз обличчя Леонтьєва. Все в ньому було ясно, ніякої недомовленості.

В той день вони бачились востаннє. Це було першого серпня сорок третього року. Гнідаш першим дізнався про нагородження партизанів з'єднання імені Коцюбинського. Отримав текст Указу Президії Верховної Ради і рушив у штаб з'єднання. Було тепло і сонячно. Урочистий настрій Кіма передавався командирам. За їх наказом всі партизанські загони, що входили до складу з'єднання, вишикувались. Пролунала команда: «Рівняння на середину!» Кузьма Гнідаш зачитав текст Указу. Першим назвав старшого лейтенанта Петра Павловича Леонтьєва. Він нагороджувався медаллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» I-го ступеня. Нагороду старший лейтенант прийняв з рук Кіма. Це було визнання його бойових заслуг. Партизани влаштували справжню овацію.

А через деякий час — самосуд. Гнідаш не міг з цим змиритися. В Центрі до повідомлення про скоєне поставилися стримано. Рекомендували на місці у всьому розібратися. Кім відправив до Центру радіограму, в якій просив відкликати на Велику землю командира з'єднання. Компетентні органи повинні були розібратися в цій історії як слід.

Через два дні прибув літак, і командир з'єднання разом із пораненими відбув на Велику землю. Очолив партизанів майор Брунов Йосип Натанович, який до того командував розвідкою з'єднання.

Телеграма командира партизанського з'єднання М. Г. САЛАЯ від 14 вересня 1943 року на адресу УШПР України

«Обурений розстрілом Леонтьєва. Неправильний. Приймійте міри.»

Із листа ЗБАНАЦЬКОГО Юрія Оліфє-
ровича — письменника, колишнього ко-
мандира партизанського з'єднання імені
Щорса від 5 листопада 1985 р.

«Чи пам'ятаю я Йосипа Брунова? А як же, дуже добре. Гарний це чоловік, хоробрий командир. Десь улітку 1943 року він прибув з Українського штабу партизанського руху в наш партизанський край. Це було невдовзі опісля створення з'єднання Таранушенка.

Десь в кінці липня, чи на початку серпня Таранушенко ви-
летів у Москву і командування з'єднанням прийняв Й. Н. Бру-
нов і в цій ролі пробув на чолі з'єднання до зустрічі з війсь-
ками Радянської Армії на Дніпрі в жовтні 1943 року.

На жаль, опісля того мені з ним стрічатися не пощастило,
і десь він загубився. Тепер немає про нього ніяких відомостей.

Якщо вас ця особа дуже цікавить, я спробую в ближчий
час розпитатися в працівників Штабу — їх залишилось ду-
же мало — про те, як склалася його доля опісля виходу з
тилу.

Поки що це найважливіше, що можу Вам повідомити.

З сердешним вітанням Юрій
Збанацький.»

**ДОВІДКА ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ
КАДРІВ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ СРСР
ВІД 6 ЛИСТОПАДА 1985 р.**

На Ваш лист сповіщаю, що за обліковими документами
Головного управління кадрів значиться майор БРУНОВ Йо-
сип Натанович, 1901 р. народження, уродженець м. Житоми-
ра, котрий в 1942—43 рр. проходив службу в штабі 10 Арм.
Південного фронту, а в 1942 р. — 44 рр. в штабі партизансь-
кого руху на Україні і командиром з'єднання партизанських
загонів України.

Інших відомостей не маємо.

Начальник відділу Прокопєв.

* * *

А тим часом за завданням Кіма в Чернігів прямувала Лю-
бов Степанівна Валюшкевич, щоб передати наказ Кузьми
Гнідаша:

— Мені із Садовим треба зустрітися. Передайте, що буду чекати на нього між Михайло-Коцюбинським і Можугівкою в зручний для нього час. Тільки попросіть не відтягувати нашу зустріч.

І завдання було виконано.

— У мене до вас, товаришу Садовий, ось яке діло. Фронт наближається. Думаємо встановити в місті рацію. Ви зараз не поспішайте з відповіддю. Перевірте всі варіанти. Ваше рішення передасте через Любов Степанівну.

— Зробимо, як треба, товаришу Кім.

— В цьому я не сумніваюсь. — Гнідаш подивився на годинника. — Давайте прощатися. Успіхів вам.

Кім простягнув міцну руку, і Олександр від душі потис її. Повертаючись, Кім обдумував кандидатуру резидента. Рішення його було викликано тим, що в Києві резидент з радисткою загинули. Події після Курської битви розгорталися так, що Червона Армія стрімко наступала на Лівобережну Україну. Створення резидентури в Чернігові дозволить постачати штаб військ Центрального фронту прямою інформацією з місця подій, які в найближчий час повинні були розігратися на Десні та Дніпрі.

Кого відшукати на таке діло, хто погодиться? Михайленко? Незабаром і запропонував, але потім додав:

— Якщо хочеш, можеш залишатись у нас. Доручимо це Садовому.

— Прошу нічого не міняти. Я піду до Чернігова.

— Ну добре, хай так і буде. Зараз познайомись з радистом.

Радиста Михайла Панфілова напередодні доставив літак із Москви. Дев'ятнадцятирічний москвич, симпатичний хлопець. В його очах були зацікавленість і рішучість. Це припало Михайленкові до душі. Значить, спрацюємось, вирішив він і простягнув руку.

Любов Степанівна повідомила, що Садовий пропонує квартиру Олександра Кириловича Кирюші.

Звертаючись до Михайленка і Панфілова, Кім сказав:

— Іван Бертольдівич підготував для вас деякі папери і просив мене передати їх вам. Якщо їм вірити, то Олександр Михайленко — староста села Ведильці, а Михайло Панфілов — старший поліцай. Ідуть вони, тобто ви, в Чернігів за одержанням нових документів, обмін яких проводить у даний час німецька адміністрація. Папери у вас надійні. Інст-

рукції вивчили напам'ять? Так що в добру годину. Чекаємо першої інформації. І ось що. У розвідників є закон: «Намагайся, щоб тебе менше перевіряли.» Тепер все.

Із спогадів ПРОХОРЕНКО Уляни Лукинични — колишньої вчительки, партизанки, уродженки с. Козероги, жительки Чернігова*

«В лютому чи березні я виконувала завдання Михайленка. Треба було зв'язатися з Черніговом, переправити автомат і рацію. В той час у нас озброєння було кругом. То чистили, то змазували. Підготовка йшла повним ходом. Михайленко дістав автомат, я принесла бушлат, за який боялася свекруха, але ж вона нічого не сказала. Завернули його в бушлат, поклали в мішок, а двох хлопців з Прохоренком Олексієм Петровичем і хлопчиком років 14—15 послали на луг накосити трави повний віз. Мішок з автоматом поклали на дно воза. Укрили травою. Зверху — кошовки з продуктами. Усе владнували, але ж потрібен мені пропуск. Я їду до старости. Дивилася я на нього тоді такими очима, як на щось неіснуюче, страшне, чорне. Він мені виписав пропуск на учительку Мехед Полю Федорівну. Я ходила і їздила по її прізвищу.

Але ж ким їхати? Я запитую у старости. Він сказав мені, що їде три жінки. Одну з них я зразу викреслила, а до двох пішла. Я цих жінок більше знала, вони були старші. Це Рудник Уляна і Рудник Мотя. Жінки погодилися їхати зі мною. Підпрягли ще одного коня, навантажили їхнього добра. — Їхали через Киїнку. Уже в Чернігові завернули на нафтобазу. Я оглянулася. Іде поліцей з автоматом, за мною слідом. Було строго домовлено не оглядатись. У мене випадала з рук пуга. Доїхали до вулиці Белінського, я і оглянулася. Мого поліцей вже не було. Ідемо по Карла Маркса, минули Маслову, будинок № 3. Скоро стукнемося у сіру стіну тюрми (мені здавалося). Виходить поліцей і чоловік у цивільній формі з двору № 4. Забирають мої кошовки та мішок, пішли у двір, але в який дом, не пам'ятаю. Я пішла з жінками на базар. Подивитись, що там робиться, передати хлопцям новини.

Прийшов день везти рацію. Старості було дане завдання приготувати 6—7 мішків картоплі. В той час картоплі було

* Збережено авторську мову.

уже мало. Але знайшли. Добралися до вулиці Воровського в район тюрми. З правої сторони вулиці вийшла молода жінка. Збрала від мене підводу. Одягнута була гарно, в красивий, чорний костюм. Мені стало соромно самій себе. Я була в спідниці сестри чоловіка, на голову меншої від мене. В кирзових чоловічих чоботях і, здається, без чулок. Я пішла в сторону базара з кошовкою за плечима...»

* * *

Рація стояла у сараї. Антену розвісили як вірвовку для сушіння білизни. Поспіхом попоївши, Михайло зайняв місце поруч із рацією. Треба було виходити в ефір. Незабаром він почув позивні Центру. Панфілов поспішно працював ключем. Передавав першу інформацію. Радист із Центру запропонував перейти на прийом. Крапки, тире, крапки, тире... Панфілов швидко розшифровував їх. «Поздоровляємо початком. Будьте обережні. До нової зустрічі.»

Потім почала надходити місцева інформація. Перше донесення від Матвія Євстафовича Дзюбенка було про зосередження німецької артилерії на Болдиних горах. Ольга Йосипівна Петровська сповіщала: «Десять ешелонів з танками, з солдатами. Напрямок — Чернігів-Овруч.»

Находили донесення Олександра Садового та Андрія Бичека. Михайло Панфілов передавав відомості про військові частини, дислоковані в місті, інформацію про пересування на залізниці.

Якось ввечері, коли Шура Михайленко і Варя Кирюша сиділи на ганку, а Михайло вів розмову із Центром, несподівано з'явився поліцай. Як загипнотизовані дивилися вони на нього. А той стояв посеред двору і озирався. Із жахом Шура зрозумів, що знає цю людину. І той впізнав його.

— Тобі чого? — різко запитав Михайленко.

— Та дівчина знайома тікала від мене у цей двір. От дурепа! — він сплюнув крізь зуби. Чи правду каже? Несхоже. Ніхто сюди не забігав. Глухий кут. Значить, прибув на розвідку. Поліцай побачив відкритий сарай і закрокував до нього. Його не затримували. Він знайшов тут свою смерть. Труп зрадника скинули в яр, який починався відразу за будинком, глибокий і кам'янистий.

Після цього випадку передачі на деякий час припинили. Михайло включав рацію тільки для прийому зведення «В ос-

танню годину.» Прийшов Садовий. Михайленко повів його в ту частину будинку, де самі хазяї не жили. Ще до війни вони почали робити пристінок, але не встигли. З появою радиста тут організували житло.

Садовий розповідав:

Перше, за Маркіним розпочався нагляд. Сьогодні вночі пішов до загону. Друге, ось це для рації від Івана Осипенка. Тут про німецьку артилерію. А це від мене. Був я у Святому. Німці створюють танкові укріплення.

Була пізня ніч. Шура Михайленко склав все необхідне у валізи, залишивши місце для рації. Почистив пістолети. Закопав під підлогою використані батарейки. В три години ночі Михайло відкрив рацію. Вийшов на запасну хвилю. Через декілька секунд почув рідні позивні. Після короткого обміну вітаннями Михайло передав накопичені відомості. Його пальці рухались з великою швидкістю, чітко вибивали крапки і тире, очі поперемінно переходили від аркушика з цифрами до контрольного вічка рації. Радист із Центру знав руку Панфілова і чітко приймав, не перебиваючи його. Він, очевидно, зрозумів без слів, що йому нелегко, що попередня перерва протягом трьох днів була змушеною, що він у постійній небезпеці. В кінці Михайло не передав йому ключа, тобто не запропонував передачу. Панфілову не можна було довго знаходитись в ефірі, і радист із Центру відповів одним словом «зрозумів».

Під час роботи Панфілова Шура Михайленко напружено слідкував за виразом його обличчя. Після закінчення зв'язку спитав: «Нормально?» Михайло відповів кивком голови. Розвідники довго ще прислухалися до кожного звуку, що долинав з вулиці.

— Якщо пастка, прийдуть відразу. Захочуть застати знацька, — висловив припущення Шура. Михайло подивився на годинника.

— Вже двадцять хвилин минуло. Будемо сподіватися, що не засікли нас.

Після восьмої ранку, коли відповідно німецьким порядкам дозволялося населенню залишати домівки, Шура і Михайло вийшли в місто, щоб до вечора скласти нову радіограму.

* * *

Війська Центрального фронту під командуванням маршала Рокосовського здійснювали Чернігово-Прип'ятську насту-

пальну операцію. Головний удар на Новгород-Сіверському напрямку завдавали 2-а танкова армія, 65-а армія, а також частини військ 48-ї та 60-ї армій. З повітря, наземні війська захищали головні сили 16-ї повітряної армії під командуванням генерала С. Г. Руденка, уродженця міста Коропа Чернігівської області. 6 вересня 1943 року війська 60-ї армії визволили місто Батурин. Після трьох днів запеклих боїв радянські війська оволоділи великим залізничним вузлом Бахмачем. 17 вересня частини 7-го гвардійського механізованого корпусу захопили місто Ніжин. В зв'язку з тим, що частини 13-ї армії почали форсувати Десну біля села Оболоння Коропського району, фашисти перекинули сюди танкову і піхотну дивізію з-під Новгорода-Сіверського. Але оборонний рубіж на Десні було прорвано. 16 вересня визволено Новгород-Сіверський. В ніч на 19 вересня частини 13-ї армії генерала М. Н. Пухова форсували Десну в районі Чернігова.

* * *

— Послухаємо «В останню годину!» — запропонував Шура, коли Михайло закінчив всі приготування до роботи. Радист налаштувався на Москву. У навушниках тихо і урочисто залунала знайома мелодія пісні, а потім голос Левітана. Михайло швидко передав один навушник Шурі, і обидва, затамувавши подих, слухали. В очах у хлопців світилася радість.

Михайло передав вже більше половини радіограми і переключився на «прийом». Хотів переконатися, що Центр чує його, як раптом пролунав крик Варі Кирюші. Він різко повернувся у бік Шури і побачив, як той кинувся до виходу.

Двері сарая рвав на себе поліцай. Шура і Михайло звалили його з ніг та притисли до землі. Але незваний гість чинив опір. Тоді Варя вдарила поліцаю коромислом. Його нарешті зв'язали і зтягли до будинку.

Михайло повернувся до рації. Повідомив радиста з Центру про те, що сталося. Отримав відповідь: «Зрозумів. Передаю». Він перейшов на прийом. Радіограма була короткою: «Роботу припинити. Користуйтеся паролем.» Це означало, що керівництво розуміє міри безпеки і наказує зв'язатися з партизанами.

Зв'язаний поліцай із кляпом в роті прийшов до тьми і тихенько скиглив. Михайленко викинув ганчірку:

— Полежиш поки що в куточку. Відпочивай від служби німецької, а потім розберемося.

В ту ніч Шура Михайленко та Михайло Панфілов залишили будинок Олександра Кириловича Кірюші. Олександр Садовий з Андрієм Бичеком допомогли їм влаштуватися на лузі, в скирті сина, неподалік від Болдиних гір. Так вони зробили тому, що вирішили не йти до партизанів, а залишатись у місті та, як і досі, передавати відомості до Центру.

* * *

А в Чернігові лютувала «Зондеркоманда-4А». Так зване розвантаження тюрми стало частішим і кривавішим. Гинули невинні люди за кілька днів до визволення Чернігова.

Фашисти знищували промислові об'єкти, комунальне господарство і пам'ятки архітектури. Горіли П'ятницька церква, Успенський собор Єлецького монастиря, в якому окупанти створили стайні для коней. Вибухнули у повітря будинки двох інститутів — педагогічного та фізичних методів імені Воровського. Повністю знищений обласний драматичний театр імені Шевченка. На центральних вулицях міста жилі будівлі перетворилися на каміння. Криваві драми відбувалися у Подусівському концтаборі.

Із спогадів колишнього в'язня МАЛЬЦЯ Степана Васильовича

«В останні дні серпня становище різко змінилося. В таборі була посилена охорона. Інструменти, якими ми працювали, стали ховати від нас. Все насторожувало. Єдине рятування — це зробити вихід через стелю в камері на горище, а звідти — на волю. В кінці кінців вирішили тікати в ніч з 8 на 9 вересня сорок третього року. 8 вересня вранці прийшла машина з СД, вантажна, з двома поліцаями. Взяли 10 чоловік з нашої команди. Нас було 45 чоловік всього у таборі. Цих 10 чоловік повезли в місто, де вони із зруйнованих будинків брали цеглу для будівництва в таборі. Ця група під час роботи вирішила здійснити втечу. Частина втекла, а частина була затримана та відправлена у тюрму. Там був і я. О дванадцятій ночі всіх збитих до крові привезли у табір. Дізнавшись про втечу, Ридель наказав позбавити їх баланди

і туалету. І так нас у камері тримали під посиленою охороною. Приміщення охоронялося чотирма німцями.

Для нас настав критичний момент. Ми знали, що нас повинні розстріляти. Обстановка в камері була напруженою. Що робити? І ось на наше щастя знайшовся цвях. За допомогою цвяха вдалося на стелі поруч із димоходом видряпати дірку. Спочатку нас пролізло на горище п'ять чоловік (Устим, Кирил, Саша, Петро і я). Я підійшов до дверцят, які були у фронтоні, і подивився через дверцята. Помітив вартового в десяти метрах від будинку. В цей час, хтось ще пролізав на горище і головою вдарився об залізо даху. Вартовий почув це і пострілом зчинив тривогу. Ми прямо побігли до річки Білоус. По нас відкрили кулеметний вогонь. Стріляли із залізничного мосту. Але була темна ніч. Подолавши ріку, ми через годину-півтори встигли добратися до Михайло-Коцюбинського. Це було вже 9 вересня. Устим, Петро і Кирило пішли на Остерщину, а я із Сашком — на територію Куликівського району, де 12 вересня зустрілися з передовими частинами Червоної Армії. Пізніше я довідався, що окрім нас тікало шість чоловік, а сьомого вбив перекладач Міллер. Решту в камері німці вирішили вранці розстріляти, однак люди чинили опір. Помічника начальника табору Кубу було поранено. Коли він із автоматом зайшов до камери, в'язні накинулися на нього і його ж зброєю вистрілили в коліно.»

Спогади КРАВЧЕНКА Григорія Михайловича, колишнього столяра Подусівського концтабору

«Як тільки ми дійшли до колонії, там — страшенна метушня. Що таке? Кажуть: «Команду міняють». Щось не те. А потім бачу, стоять дві машини критих, а в них полонених кладуть. Побачив мене Міллер: «Григорій, на машину!» Куди це нас везуть? Почали підніматись. Конвоїр Сиротинського у пику прикладом. Той як закричить. Зупинились. Тюрма. Людей відправили у камеру, а нас у приміщення. До нас додали двох. Привезли із Злинки. Сірники міняли на продукти. В одного з них знайшли наган. Розібрались. Сиротинського зразу пустили, а мене лишили. А потім мене у камеру. Чую постріли. 62 нарахував. Електрик Шуба після нам доповів, що лягло 62 чоловіка.»

«А потім на місці розстріляли останню партію військово-полонених. З того часу колонія перестала існувати. Мати Тетяни Панасівни Бірук якимось після того зайшла в колонію. Скрізь погром: вікна повибивані, двері навстіж. На стінах за-сохша людська кров. Ворог спалив колонію. Лишилося дво-поверхове кам'яне склепіння над кручею та над шляхом не-величка хибарка.

Марія Семенівна Ходосок, 1913 року народження, розпо-відала:

— Я тоді робила по людях. Отож іду навпростець до сво-єї хибарки через залізничне полотно. Бачу, під насипом лю-ди яму копають. Мені один конвоїр махнув рукою. Я звер-нула подалі. Зайшла за насип, тихенько дивлюсь, що далі буде. Коли кінчили копати, поставили їх над ямою, дали чер-гу, люди попадали у яму. Один поліцай казав, що в ямі ляг-ло 80 чоловік.»

А в Яцевському таборі за наказом Кристензена карателі СД живцем спалили чотириста чоловік, яких перед цим за-гнали у барак.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Надвечір Панфілова і Михайленка відвідав Сашко Садо-вий. Радісно сповістив:

— Частина нашої армії вже на цьому березі Десни. Ста-рий Бородавко із групи Івана Осипенко передав радянсько-му командуванню план розміщення вогневих точок фашистів. Переконалий, сьогодні вночі Червона Армія буде в нашому місті.

Михайло Панфілов відстукав: «Противник вперто оборо-няє Чернігів, веде прицільний артилерійсько-мінометний во-гонь по наших частинах. Артилерію ворога помічено в гаю на півдні від Чернігова, на південно-західній околиці міста, на хуторі Подусівка. Противник зосередився також у Павлів-ці, звідки веде методичний артилерійсько-мінометний вогонь по переправі. Окупанти забирають і палять матеріальні цін-ності міста.»

Михайло сидів біля рації, дивлячись на годинника. Шура

з пістолетом у руці охороняв його, притулившись спиною до стогу сіна.

На фоні неба, що світлішало, Михайленко раптом побачив чоловічі постаті, які бігли в їхній бік. Шура схопив автомата, що стояв біля його ніг, і націлився стріляти. Але тут голос Садового:

— Хлопці, наші, наші.

Із спогадів МАРКІНА Григорія Олексійовича

«В підпільній роботі мене підтримувала колишня медсестра, дружина офіцера Марія Петрівна Білгородська, 1913 року народження. В даний час мешкає в Чернігові. Вона багато чого довідувалась у німців їхніх таємниць і передавала мені.

Коли я прийшов до партизанського загону імені Коцюбинського, мені дали гвинтівку іноземного зразка і шість патронів. На третій день мене викликав комісар загону Аркадій Михайленко і сказав: «Гвинтівку здай. Я тебе призначаю в диверсійний взвод. Чи бажаєш ти ходити на зв'язок в Чернігів?» Я дав згоду і став зв'язковим. Носив листівки, газети, а в ліс доставляв важливі відомості. Конспіративна квартира була на Подусівці у Журби Петра Івановича. Його дочка Надія, перш ніж йти мені до міста, вивчала дорогу — чи вільна вона. Тому що був такий випадок, коли я нарвався на власівця, який стояв на посту своєї частини, розташованої в ліску неподалік від Подусівки. Я здогадався, що та частина йде проти партизанів. Все виконав у Чернігові і швидко повернувся у ліс. Журба вивіз мене на підводі з соломою. Я йшов всю ніч, аби сповістити командира про небезпеку, що насувалася. Встиг вчасно.

Останнє моє завдання — зустріч Червоної Армії, яка підходила до Дніпра. Ми, четверо, їхали на підводі у бік Левковичів вздовж залізниці. Я, Іщенко, колишній директор левковичької школи (прізвище забув) і Валентина Григорівна Печерська. Наскочили на чотири німецьких танка. Виявили хитрість, спритність, залишились живими і виконали завдання. Зустріли Червону Армію і провели розвідників до самого Дніпра, забезпечили їх плавзасобами.»

Михайло Панфілов востаннє натягнув антену і передав у Центр: «Впродовж ночі точилися запеклі вуличні бої. Наші частини до шостої години ранку 21 вересня 1943 року оволоділи Черніговом.» Однак ворог продовжував чинити опір. Тільки о 12.30 місто повністю звільнили від ворога.

Майор «Смерша» стояв до нього спиною і дивився на вулицю, де все шуміло і рухалось. Шурі Михайленку здалося, що його не слухають.

— Коли передали останню інформацію?

— Сьогодні вранці. Одержали наказ припинити роботу і з'явитися до вас.

— Прізвище радиста?

— Панфілов... Михайло.

Майор перестав дивитися у вікно і повернувся обличчям до Шури. Неголене підборіддя, втомлені очі.

— Я теж із Чернігова, — сказав майор. — У батьків моїх була хата на Лісковиці. Де вони зараз, не знаю. В тридцять восьмому востаннє бачилися.

— Як їхнє прізвище? Може, я щось про них знаю.

Майор назвав. Ні, про таких людей Михайленко нічого не чув.

— А що з поліцаєм? — запитав Шура.

— Судити його будуть.

— Тобаришу майор, допоможіть нам до регулярної армії потрапити. Адже війна ще не закінчилася.

— Я вас розумію. Добре. Приходьте завтра о десятій нуль-нуль.

Багато вулиць все ще зберігали сліди окупації. На перехрестях можна було побачити табличку типу «Вулиця есесівців.» За Троїцьким монастирем на великому полі залишалось німецьке кладовище. Три тисячі хрестів над могилами. Одна з них не засипана землею.

Люди розбирали каміння. Побиті автомашини пристосовували для господарських потреб. Не вистачало продуктів, були перебої з водою і світлом.

На фронт збиралися Іван Осипенко, Андрій Бичек, Тихін Саприкін. Красуючись новенькою формою, вони прийшли про-

щатися із друзями. Зібрав всіх Олександр Кирилович Кирюша, на своїй колишній конспіративній квартирі. Марія Кузьмівна, дружина його, поставила на стіл все, що мала з продуктових запасів.

Засмутився дядько Матвій Дзюбенко. Згадав молодшого сина, який не дожив до цього дня.

Олександр Кирилович дістав з комоду німецькі марки. Їх передав у свій час Кім на потреби підпільників.

— Отаке горе, — сказав старий, — так і не встигли грошки ці використати. Тому що діждались радісного дня. На жаль, багатьох наших товаришів, що не дожили до цієї хвилини, я не знаю. Давайте вип'ємо за них, за їх світлу пам'ять.

Випили і мовчки сіли. Поступово розговорилися. Жартували, сміялися, хтось завів патефон...

На залізничних коліях гамір. Багато військових, проводжаючих. Грає духовий оркестр. Незабаром подадуть ешелон і настане розлука. Згадали загиблих Миколу Галанова, Олександра Максимова, Андрія Берегелю. Нічого не знали про долю Миколи Шарого.

Пролунало «По вагонах!», і Шура Михайленко з Сашком Садовим кинулись обнімати хлопців.

— Повертайтеся з перемогою, — сказав Садовий, допомагаючи Андрію Бичеку зіскочити на підніжку вагона.

— Тільки так! — крикнув Андрій. — Чекайте на нас, і ми повернемося! Обов'язково!

Садовий і Михайленко довго дивляться вслід поїзду, який поступово зникає. Потім мовчки повертаються додому. Вони заздять хлопцям. Але Шура повинен підкоритися наказу: він потрібен місту. Сашка Садового теж залишили відбудувати комунальне господарство Чернігова. Тільки в січні сорок четвертого він поїде на фронт.

* * *

В ніч з двадцятого на двадцять перше вересня сорок третього року Кім одержав повідомлення про те, що Червона Армія визволила села Анисів і Количівку. До Чернігова було рукою подати. О п'ятій годині ранку двадцять першого вересня він знав, що в місті наші частини ведуть вуличні бої з гітлерівцями.

Опівдні за наказом Кіма Іван Бертольдovich Тиссовсь-

кий скликав людей на мітинг. Говорив Гнідаш. Поздоровив всіх з перемогою, а потім сказав:

— Зараз ми рушимо в село Новий Завод. Там ви одержите документи і розпорядження, що робити далі. Ще раз зі святом!

З веселою піснею загін рушив у Новий Завод. Зустріч із червоноармійцями викликала нову бурю радощів.

Із крайньої хати на вулицю винесли стіл. За цим столом Кім підписував, а потім роздавав людям посвідчення. Такі документи одержали Ілля та Віра Данилови, інші чернігівці.

Потім Кім прощався з командирами партизанських загонів. Для відпочинку командування надало йому кілька днів. В один з них Кім виїхав до Чернігова. Підпільники оточили його, тисли йому руку. А він дякував підпільникам за роботу, бажав їм щастя.

П'ятдесят років минуло з того дня, але учасники тієї зустрічі пам'ятають кімівську посмішку, блакитні, дуже добрі очі.

Закінчилася війна, але ніхто з чернігівських побратимів Кіма не знав, що його немає в живих. Кузьма Савелійович Гнідаш загинув в 1944 році під містом Слонімом у Білорусії. В 1945 році йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагородний лист підписали маршал К. К. Рокоссовський і генерал-лейтенант К. Ф. Телегін.

З нагородного листа Героя Радянського Союзу К. С. ГНІДАША

«Завдяки своєчасному викриттю оборонних споруд і системи оборони противника на ріках Десна і Дніпро забезпечив і допоміг швидкому форсуванню цих річок наступаючим частинам Червоної Армії. Крім агентурної розвідки, практикував активний метод добування розвіданих, для чого було організовано такі диверсії: пущено під укіс 21 воїнський ешелон з живою силою і технікою, підірвано на мінах 21 автомашина, затоплено 10 пароходів і 14 барж, в засідках знищено понад 1000 солдатів і офіцерів, висаджено Київський залізничний міст через р. Дніпро. Велика кількість людей, керована тов. Гнідашем, отримала урядові нагороди.» (23).

Серед них група чернігівців. Ось їхні імена:

Садовий Олександр Євлампович, Іщенко Григорій Андрійович, Маркін Григорій Олексійович, Осипенко Іван Лазарович,

Шарий Микола Степанович, Берегеля Андрій Данилович, Бичек Андрій Андрійович, Ген-Басова Зінаїда Францівна, Данилов Ілля Гаврилович, Данилова Віра Василівна, Кирюша Олександр Кирилович, Кирюша Варвара Олександрівна, Дзюбенко Матвій Євстафович, Ралін Олексій Олексійович, Петренко Марія Петрівна, Петровська Ольга Йосипівна, Саприкін Тихін Васильович і Михайленко Олександр Дмитрович, котрий об'єднав усіх цих людей.

ДОБІРКА ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ЧЕРНІГІВ ПЕРІОДУ 1941—1943 років

Із книги маршала К. С. Москаленка «НА ПІВДЕННО- ЗАХІДНОМУ НАПРЯМІ. 1941—1943»

Згідно з директивою Гітлера 24 серпня 1941 р. командуючий групою армій «Центр» фон Бок віддав такий наказ:

«1. Завданням, поставленим верховним командуванням є знищення 5-ї радянської армії до того, як їй вдасться відійти за лінію Сула, Конотоп, р. Десна шляхом удару суміжними флангами груп армій «Центр» і «Південь».

...а) 2-а армія — у складі 13-го і 43-го армійських корпусів і 35-го тимчасового з'єднання, всього сімома піхотними дивізіями і однією кавалерійською дивізією, наступає правим флангом на Чернігів.

...Найближчим завданням 2-ї армії і 2-ї танкової групи є захоплення передмостових плацдармів між Черніговом і Новгородом-Сіверським, щоб звідти, залежно від розвитку обстановки, наступати далі на південь або південний схід...

(К., 1984. — Кн. 1. — С. 63—64)

Із спогадів маршала І. Х. БАГРАМЯНА

Відірвані на той час від штабу фронту, ми ніяк не могли зрозуміти, чому Кирпонос зволікає з відведенням з'єднань Потапова?

Пізніше я довідався, що Ставка вперто не давала дозволу на це. У Москві, напевне, ще зберігалася надія, що наступом військ Брянського фронту все ж удасться відкинути противника від Десни. З'єднання Потапова опинилися між двох вогнів: з фронту на них насадили війська 6-ї німецької армії, в тилу — частини 2-ї.

Баграмян І. Так починалась війна. — 3-е изд. — К., 1984. — С. 305.

Із книги О. В. Владимирського «НА КИЇВСЬКОМУ НАПРЯМІ»

Ввечері 2 вересня у штабі 5-ї армії, що розташувалася в лісі на південь від Андріївки (20 км на південний захід від

Чернігова), було отримано бойове розпорядження штабу Південно-Західного фронту такого змісту:

1. Передаю копію наказу начальника Генерального штабу. «Командуючому ПЗФ. Із загарбанням противником Виблів складається явна загроза Чернігову і стику фронтів. Терміново повідомте про Ваші заходи на цьому напрямі. Чернігів повинен бути утриманий нами за будь-яку ціну.

За дорученням Верховного Головнокомандуючого начальник Генерального штабу Б. Шапошников. 2 вересня 1941 р.»

(М., 1989. — С. 154)

Із книги А. Філіппі «ПРИП'ЯТСЬКА ПРОБЛЕМА»

7 вересня, оточивши частину сил російської 5-ї армії (біля трьох дивізій) в районі населеного пункту Ковпита та на південний захід від Чернігова, 6-а і 5-а армії зуміли вступити у взаємодію на західному березі р. Десна. 8 вересня Чернігів, нарешті, було взято. 9 вересня з плацдарму на Десні розпочало наступ на схід північне крило 6-ї армії (51-й і 17-й армійські корпуси у складі семи дивізій). 11 вересня, перерізвавши шосе Козелець-Чернігів, воно з'єдналося з південним крилом 2-ї армії (13-й армійський корпус), що наступала на Олишівку. Тут були остаточно роздавлені залишки хороброї 5-ї армії росіян, що потрапили під двобічний удар. Долі бажано було, щоб з виходом цієї армії з Прип'ятського лісисто-болотяного району її щаслива зірка закотилася.

(М., 1959. — С. 134)

Із книги В. М. Нем'ятого «В БОРОТЬБІ ЗА ЗРИВ ГРАБІЖНИЦЬКИХ ПЛАНІВ ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ»

Територія Сумської, Чернігівської, Харківської, Ворошиловградської і Сталінської областей з населенням понад 10 мільйонів чоловік постійно знаходилась під управлінням військової влади так званої «військової» зони груп армій «Південь» і юридично до складу рейхскомісаріату «Україна» не входила.

(К., 1982. — С. 33)

**Із загальних директив рейхсміністерства східних областей
про адміністративний поділ окупованих областей України**

II. Рейхскомісаріат Україна.

...7. Генеральна округа Чернігів. Територія: Чернігівська і Сумська області, південна частина Орловської області колишньої РРФСР. Генеральна округа складається з 18 округ.

Місце перебування генерал-комісара — Чернігів...

(Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 36)

**З наказу міжрайонної управи Чернігівщини районним
управам про утворення концентраційних таборів...**

23 січня 1942 р.

Остаточний термін утворення таборів по м. Чернігову 1.02. 42 року, по районах 10 лютого 1942 року.

(Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 80)

**З матеріалів судового процесу про масові розстріли
радянських людей у Чернігівській тюрмі під час
німецької окупації**

Так, під час окупації м. Чернігова з вересня 1941 року по вересень 1943 року, з розпорядження і вказівок керівника німецької каральної організації «СД» німця Курта, в Чернігівській тюрмі були здійснені численні акти звірячої розправи над радянськими громадянами. Розслідуванням, проведеним у цій справі Чернігівським обласним управлінням НКВД, встановлено:

а) Восени 1941 року на господарському подвір'ї тюрми було вчинено розстріли радянських громадян. Трупні були закопані на цьому ж подвір'ї у 7 ямах.

б) Влітку 1942 року на великому подвір'ї, призначеному для прогулянок заарештованих, було вчинено друге масове знищення радянських громадян. Трупні їх було закопано на території тюрми в 4 ямах.

в) На протязі лютого-вересня 1943 року вчинялись систематичні розстріли радянських громадян на подвір'ї тюрми, призначеному для коротких прогулянок. Трупні поховано в 5 ямах на цьому ж подвір'ї.

Як встановлено слідством, на території тюрми було розстріляно до 3000 чоловік радянських громадян.

(Десн. правда. — 1944. — 19 квіт.)

З повідомлення німецьких властей в Чернігові...

28 лютого 1943 р.

У неділю, 21 лютого ц. р., полонені, ув'язнені в робітничому таборі поблизу Чернігова, намагалися вчинити заколот. Цей заколот був придушений охоронниками. При цьому був убитий один співробітник охоронної служби. Одній частині полонених удалося втекти з табору й заховатися в прилеглих лісах і селах. Завдяки негайним заходам, вжитим охоронною службою і поліцією, більшість з них захоплено знову.

Зважаючи на те, що деякі села подавали втікачам допомогу, проти цих місцевостей вжито каральних заходів, які вже проведені.

З цих заходів населенню видно, що німецька військова влада і поліція діють рішуче. Хто приймає в себе цих бандитів, або допомагає їм, на того будуть дивитись так само, і він буде відповідно покараний...

(Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... — С. 191)

З постанови Чернігівського міськкому КП(б)У про підпільну роботу в місті Чернігові за період з січня 1942 по вересень 1943 р.

Заслухавши звіт про підпільну роботу в період німецької окупації в Чернігові члена ВКП(б) Михайленка О. Д., бюро міськкому постановляє, що, залишившись за завданням міськкому КП(б)У для підпільної роботи в Чернігові, Михайленко в січні 1942 р. організував групу у складі тт. Садового О. Є., Дзюбенка М. Є., Бичека А. А. і Маркіна Г. О., що працювали при окупації на комунальних підприємствах міста.

Користуючись радіоприймачем, група розповсюджувала серед населення передачі радянського радіо, зведення Радінформбюро, що вважалось основною роботою групи, і займалися дрібними диверсіями комунального обладнання і зв'язку в будинках, в яких розміщались німецькі установи (пошта, центральне опалення, водогін, телефонний кабель).

Коли пішов у партизанський загін (під командуванням)

т. Таранущенко, в січні 1943 р. старшим групи в Чернігові Михайленко залишив безпартійного т. Садового, який в лютому 1943 р. зв'язався з керівником розвідки Червоної Армії Гнідашем (Кімом).

Завдання з розвідки виконувались сумлінно і в установлені строки. Окрім роботи з розвідки, без завдання штабу розвідки, за своєю ініціативою, група займалася дрібними диверсіями на залізниці і ТЕЦ. В серпні 1943 р. встановили зв'язок безпосередньо з партизанським загonom через т. Маркіна і, одержавши із загону вибухівку, проводили мінування поїздів...

Секретар міськкому КП(б)У

Ф. Коротков

(Чернигову 1300 лет: Сб. док. и материалов. — К., 1990. — С. 208)

ПРИМІТКИ

1. Комуніст України. — 1990. — № 10. — С. 68—69.
2. Арх. України. — 1985. — № 1. — С. 47.
3. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 7, 8.
4. Попудренко М. Щоденник. — К., 1949. — С.
5. Десн. правда. — 1989. — 7 берез.
6. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 39.
7. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 39 об.
8. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. док. и материалов. — К., 1978. — С. 173.
9. Геродник Г. Восточные университеты // Новый мир. — 1977. — № 8. — С. 206—207.
10. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 4.
11. ЧПА, ф. 139, оп. 3, справа 37, ар. 98—100.
12. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 12.
13. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 7.
14. Черниговщина в период Великой Отечественной войны... — С. 166—167.
15. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 99, ар. 240—241.
16. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 45.
17. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 48.
18. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 20, 48.
19. ЧПА, ф. 139, оп. 3, справа 64, ар. 21.
20. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 34, ар. 1—2.
21. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 95, ар. 70—71.
22. ЧПА, ф. 139, оп. 1, справа 143, ар. 48.
23. ЧОДА, ф. Р1376, оп. 4, справа 212, ар. 9—11.

З М І С Т

Від авторів	3
Розділ перший	5
Розділ другий	18
Розділ третій	29
Розділ четвертий	41
Розділ п'ятий	52
Розділ шостий	63
Розділ сьомий	73
Розділ восьмий	83
Добірка документальних джерел про Чернігів періоду 1941—1943 років	89
Примітки	94

Студьонова Людмила Валентинівна
Ковалець Яків Феофанович

ЗАКЛИНАННЯ СЛІДУ

Редактор Адруг В. К.

Технічний редактор Риченко Н. Г.

Коректор Новиков С. П.

Здано в набір 12.XII.94 р. Підписано до друку 26.II.95 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський. Гарнітура літературна. Друк високий. Друк. арк. 6. Тираж 1000 прим. Замовлення 168. Ціна договірна.

Городнянська друкарня Чернігівського облуправління по пресі.
м. Городня, вул. Радянська, 63.

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ
ІНВЕСТИЦІЙНО-
БУДІВЕЛЬНИЙ
КОНЦЕРН
ПО АГРОПРОМИСЛОВОМУ
КОМПЛЕКСУ**